

ΟΙ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΤΩΝ ΒΡΟΧΘΩΝ, ROGOS ΚΑΙ ΟΜΦΑΛΟΥ

1. Η εβραϊκή συνοικία των Βρόχθων

Σε ένα επεισόδιο που μνημονεύεται στο Βιβλίο των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου και αναφέρεται σε μια από τις πολιορκίες των Σλάβων εναντίον της πόλεως του Αγίου Δημητρίου¹ περιγράφεται η ψυχολογική κατάσταση των κατοίκων μπροστά στο μεγάλο κίνδυνο που διέτρεχαν ([187]: *Τότε δη ἅπασα ἡ πόλις ἀντί πετρῶν καὶ βελῶν τὰ δάκρυα ὡς ὄμβροτόκους νεφέλας πρὸς τὸν πάντων δεσπότην καὶ Θεὸν ἐξέχεον λέγοντες...*)² και οι ένθερμες εκκλησίες και προσευχές τους προς τον προστάτη Άγιο της πόλεως. Το κείμενο των θαυμάτων [188] (ρξδ´) μνημονεύει θέαση του Αγίου από διαφόρους πιστούς: *Τότε δη προφανῶς παρὰ πλείστων τεθέαται ὁ ὑπέρμαχος οὔτος καὶ φιλόπατρις ὄντως Δημήτριος πανένδοξος μάρτυς χλαμύδα λευκὴν φορῶν, καὶ πρῶτον μὲν τὸ τείχος διατρέχων, εἶτα δὲ καὶ ἐπὶ τῆς θαλάττης ὡς ἐπὶ ἐδάφους δρομαίως περιπατῶν. Καὶ ταῦτα μὲν οὐ μόνον οἱ τῶν τοῦ ἁγίου βαπτίσματος μεμνημένοι ὡς ἄξιοι πλείστοι ἐθεάσαντο, ἀλλὰ γὰρ καὶ παῖδες Ἑβραίων ἄφθοροι κατὰ τὸ λεγόμενον τῶν Βρόχθων μέρος ἐθεάσαντο*³.

Ο Ρ. Lemerle υποστήριξε πως το κείμενο του πρώτου Βιβλίου των θαυμάτων γράφηκε από τον αρχιεπίσκοπο Ιωάννη στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου (610-641)⁴. Μια ακριβέστερη χρονολόγηση του συμβάντος δεν είναι προς το παρόν δυνατή.

Όσοι ασχολήθηκαν με το απόσπασμα αυτό το σχολιάζουν κάπως αόριστα, όπως ο Μιχαήλ Χατζη-Ιωάννου⁵, ο οποίος θεωρεί ότι η μνημονευόμενη συνοικία των Βρόχθων: «ἀδηλον ὅμως εἶνε ἐάν ἦτο ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῆς πόλεως· ἐν τούτοις προτιμῶμεν νά τό θεωρήσωμεν ἐντὸς τῆς πόλεως. Λέγεται αὐτόθι ὅτι οἱ Ἑβραῖοι εἶδον τήν σκιάν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου διερχομένη ἐκ τοῦ ρηθέντος μέρους. Ὡς φαίνεται λοιπόν ἦτο συνοικία τῶν Ἑβραίων».

1. Τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ὕμνοι εἰς Θεὸν καὶ τὸν Πανένδοξον ἀθλοφόρον Δημήτριον ἐν μερικῇ διηγῆσει τῶν θαυμάτων. Paul Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, Paris I, 1979, σ. 50.

2. Ο.π., σ. 177.

3. Ο.π., σ. 178.

4. Ο.π., σ. 49.

5. Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Ἐν Θεσσαλονίῃ 1880, σ. 39.

Ο ίδιος ο Paul Lemerle σχολιάζοντας το παραπάνω κείμενο γράφει: «Désignation non attestée ailleurs, du quartier des Juifs à Thessalonique, ou d'une partie de ce quarter, de localisation incertaine»⁶.

Η φράση *παῖδες Ἑβραίων ἄφθοροι*, κατά τον Lemerle, δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο από «Εβραίοι», ή γράφηκε λάθος αντί ἄφθονοι (ἄφθοροι), ή σημαίνει απλώς παιδιά Εβραίων⁷. Θα μπορούσε όμως κανείς να θεωρήσει ότι η λέξη «ἄφθοροι» είχε την έννοια «ἄγνοί» και επομένως ἄξιοι να δουν τον ἄγιο.

Μια άλλη γενικής φύσεως πληροφορία υπάρχει στην επιστολή που έστειλε ο Rouqueville στον Tafel, το 1833, όπου γράφει μεταξύ άλλων: «Cependant on retrouve à Salonique dans le quartier de tanneurs le port creusé par l'Empereur Philippe». Πρόκειται για το λιμάνι του Μεγάλου Κωνσταντίνου, το οποίο καταλάμβανε το χώρο όπου σήμερα βρίσκεται η γειτονιά η περισσότερο γνωστή ως «Λαδάδικα». Εκεί κατά την άποψή μου βρισκόταν η συνοικία των Βρόχθων⁸.

ΑΣ ριζώνουμε μια ματιά σε όσα αναφέρει ένα παλιότερο κείμενο του Τούρκου περιηγητή του 17ου αιώνα Μουσταφά Μπεν Αμπντάλα Χατζή Κάλφα, *Γεωγραφική περιήγηση Ρούμελης και Βόσνας*, που μεταφράσθηκε το 1812 από τον Hammer και δημοσιεύθηκε στη Βιέννη το 1912⁹. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα, σε μετάφραση του Μιχαήλ Χατζη-Ιωάννου¹⁰: «Αί πλείους τῶν οἰκιῶν εἰσὶν Ἰουδαϊκαί. Οἱ ἀπὸ τῆς χριστιανωσύνης (τῶν Ἰσπανῶν) κρυφά διαφυγόντες Ἰουδαῖοι κατέφυγον ὡς ἐπὶ τό πλείστον ἐνταῦθα καὶ ἐνφκίασαν τὰ χάνια καὶ τὰς οἰκίας ἐπὶ μακρᾷ προθεσίᾳ. Καίτοι ἦδη ἐν τῇ πόλει ἐπικρατεῖ δυστυχία καὶ ἀκνησία τῆς ἀγορᾶς ἔνεκα τῶν προσελθόντων Ἰουδαίων, ἐν τούτοις ἡ ζημία αὕτη ἀντισταθμιζέται διὰ τῶν γενικῶν ὠφελειῶν τῶν κατοικῶν τούτων. Διότι οὗτοι εἰσὶν οἱ τεχνουργοῦντες τοὺς διασήμους καὶ πολυποικίλους ἐκείνους ποδοτάπητας, οἵτινες πρὸ πολλοῦ ἦδη οὐδαμοῦ κατεργάζονται τοσοῦτον καλῶς κάλλιστα ὑφάσματα!

Μία τῶν μεγαλύτερων περιεργοτήτων (!) τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἡ ἐν αὐτῇ τῇ Ἰουδαϊκῇ συνοικίᾳ Σχολή, καὶ Χάβρα ὀνομαζομένη, ἐν ταῖς ὑπε-

6. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*, τ. I, Paris 1979, σ. 172, υποσ. 12. Πρβλ. J.- M. Spieser, *Travaux et Mémoires*, 5 (1973) 149.

7. *Ο.π.*, σ. 172, υποσ. 12.

8. F. C. H. L. Rouqueville, *A Monsieur Theophile Lucas Frédéric Tafel*, που δημοσιεύθηκε στο έργο του Tafel, *De via militaris romanorum Egnatia*, Tubingae 1842, σ. 10. Πρβλ. και Ο. Tafali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 16, υποσ. 4, ο οποίος σχολιάζει την παράγραφο της επιστολής του Rouqueville στον Tafel: «C'est peut-être cette partie que les Actes de S. Démétrius appellent τῶν Βρόχθων».

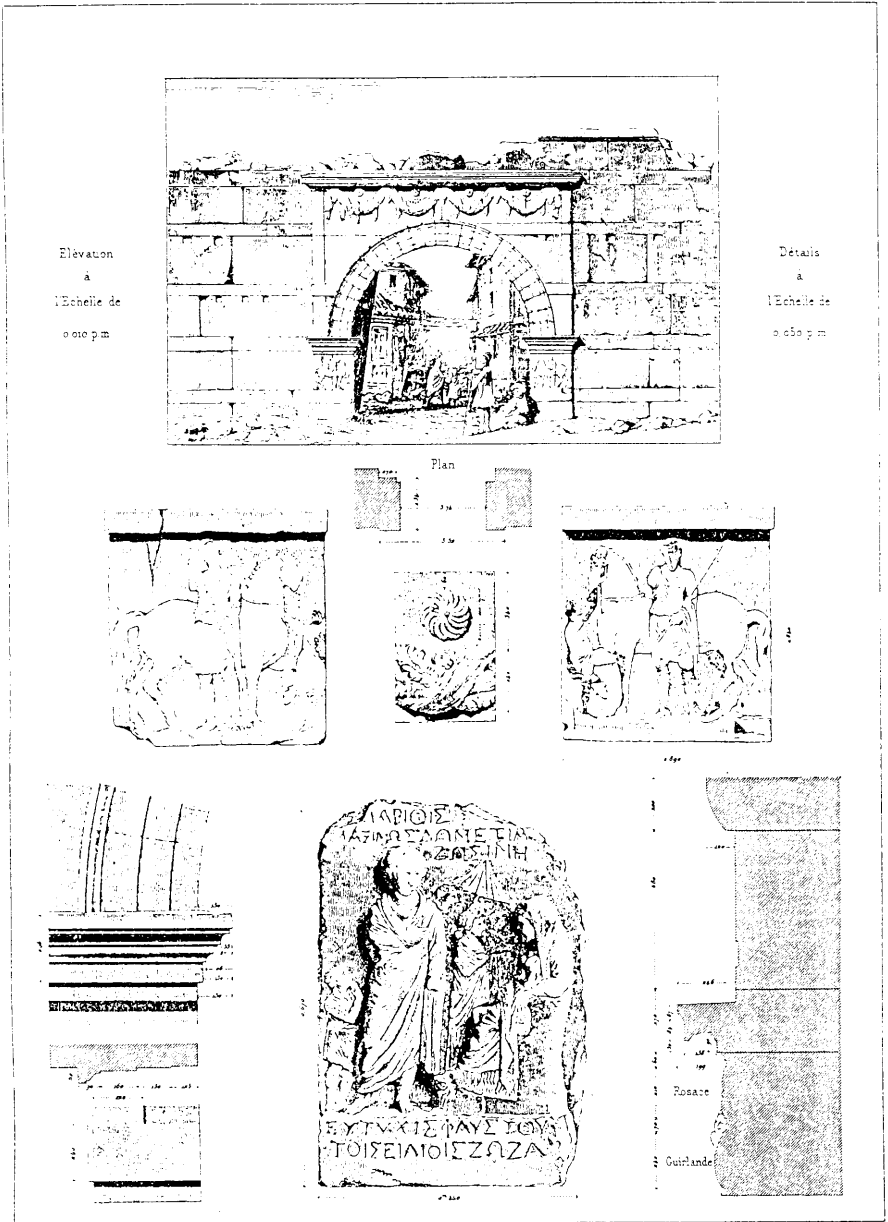
9. Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa, *Rumeli und Bosna, geographisch Beschriben*, έκδ. Joseph Hammer, Wien 1812, σ. 75.

10. *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης*, Ἐν Θεσσαλονίκη 1880, σσ. 9, 10.

MACÉDOINE
THESSALONIQUE

Mission de Macédoine

Planche 22bis

H Daumet del.

A F Lemaire sculp.

1-3. PORTE ANTIQUE. (PORTE DU VARDAR)
7. STÈLE GRÉCO-ROMAINE

Εικ. 1. Η Πύλη του Βαρδαρίου (L. Heuzey - H. Daumet).

ράνω όροφαίς τής όποιίας ύπάρχουσι πολλάί αίθουσαι βιβλίων. Ένταύθα εισί πλείους τών 200 διδασκάλων διδάσκοντες άπό τών πρώτων στοιχείων τής γλώσσης μέχρι τής ιστορίας, οί δέ μαθηταί, παιδια μέν άπό 4-5 έτών, άνδρες δέ άπό 30-40, κάθηνται επί τών θρανίων περί τούς 1000 καί άναγινώσκουσι τήν Γραφήν καί τούς Νόμους.

Έκ τούτων κατανοεί τις ότι άπό τοϋ 1500 ύπήρχον αϋτόθι πολυάριθμοι Ίουδαίοι. Όσον δέ άφορά τούς τάπητας τούς όποιούς κατεσκεύαζον κατά τον 16 καί 17 αιώνα, έχομεν νά προσθέσωμεν καί έτερον είδος βιομηχανίας τών Ίουδαίων τό όποιον άναφέρει ό Βενιαμίν Τουδέλας εις τόν 12ον αιώνα: οϋτος λέγει ότι ήσαν μηχανικοί. Τό χωρίον αϋτοϋ άναφερόμενον έν τή συν-οικία τών Βρόχθων¹¹.

Μια άλλη πληροφορία είναι ίσως επιβοηθητική για το πρόβλημά μας, για έναν ακριβέστερο, δηλαδή, προσδιορισμό της εβραϊκής συνοικίας των Βρόχθων. Πρόκειται για το Συναξάρι της Αγίας Ματρώνας, από το οποίο αντλούμε κάποιες σύντομες πληροφορίες για τη ζωή και το μαρτυρικό της θάνατο¹²: *Άθλησις τής αγίας μάρτυρος Ματρώνης εκ πόλεως Θεσσαλονίκης. Αϋτη θεράπαινα ύπήρχε Παντίλλης τινός Ίουδαίας, γυναικός στρατο-πεδάρχου έν τή Σαλονικέων πόλει. Ταύτης ή Παντίλλη τό λείψανον, διά τινος Στρατονίκου άπό τοϋ τείχους έν δέρει ένειλήσασα ρίπτει κάτω, όπερ οί Χριστιανοί λαβόντες κατέθεντο πλησίον τής Λεωφόρου. Μετά δέ τόν διωγμόν, Άλέξανδρος επίσκοπος ένδον τής πόλεως ευκτήριον οϊκον δεμιάμενος τό άγιον λείψανον κατέθηκεν¹³.*

Και μόνο από την ακροτελεύτια φράση γίνεται σαφές ότι μετά τους διωγμούς ο επίσκοπος Αλέξανδρος ίδρυσε ναό μέσα στην πόλη όπου κατέθεσε το λείψανο της Αγίας. Για την ύπαρξη του λειψάνου υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες¹⁴. Αργότερα μας πληροφορεί ο Μιχ. Χατζη-Ιωάννου¹⁵ «οϋδέν

11. Ο Βενιαμίν ο εκ Τουδέλης επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1170. R. Benjamin von Tudela, *Die Reisebeschreibungen*, έκδ. Dr. Grünhut & Adler, II, Jerusalem 1903. Πρβλ. Gilles Veinstein, «Un paradoxe Seculaire», *Salonique 1850-1918*, Paris 1992, σ. 42.

12. Alex. Dimitrievskij, *Opisanie liturgiceskich rukopisej*, vol. I. Typica, Kiev 1895, σ. 61. O. Tafrahi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 189, υποσ. 3.

13. Πρβλ. και Βίκτωρος Ματθαίου, *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, 2^η 1960, τ. Γ', σ. 446: 27 Μαρτίου: «Μνήμη τής Άγίας Μάρτυρος Ματρώνης τής έν Θεσσαλονίκη». Υπήρχε και ομώνυμη μάγυς Ματρώνα εκ Παμφυλίας. Πρβλ. *Migne Patrologiae Graecae*, t. 116 (Turnholi) Belgium, Μηνός Νοεμβρίου: «Βίος και πολιτεία και άσκησις της οσίας Μητρός ημών Ματρώνης (εκ Παμφυλίας)», col. 920 κ.ε.

14. Ο Μιχαήλ Χατζη-Ιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 104, αναφέρει ότι: «Τής αγίας Ματρώνας ύπήρχε και τό λείψανον, τοϋθ' όπερ άναφέρει καί τό προ-μνημονευθέν χωρίον τοϋ Βασιλειανού Μηνολογίου (28 Μαρτίου) και ό Άνώνυμος συγγραφεϋς τών Πράξεων τοϋ άγ. Δημητρίου», κεφ. 47 (σ. 121): *Έπει γάρ φιλομάρτυρες οί τήν Θεσσαλονίην οϊκούντες Χριστιανοί καθειστήκεσαν, άδει τοϋ μη τά σώματα τών μαρτύρων άγιων τοίς τών ειδωλολατρών προδοϋνα θυμοίς, έχεμύθως ταϋτα έν γή κατετίθεσαν, ως μηδέ μέχρι νϋν τηλαυ-γώς μηδενός τών έν αϋτē μαρτυρησάντων άγιοδόχους θήκας γνωσθήνα όποι τυγχάνοιεν απο-*

ἀκούεται οὔτε περί τοῦ ναοῦ οὔτε περί τοῦ σώματος τῆς Ἁγίας»¹⁶.

Όλοι συμφωνοῦν ὅτι ὁ θεμελιωτῆς καί ἀνιδρυτῆς τοῦ ναοῦ ἐπίσκοπος Ἀλέξανδρος εἶναι αὐτός που ἔλαβε μέρος στήν Α΄ Οἰκουμενική σύνοδο τῆς Νίκαιας τῷ 325¹⁷. Πιθανότατα ὁ ναός τῆς Ἁγίας Ματρῶνας χτίστηκε λίγο μετά τή χρονολογία αὐτή¹⁸. Όλοι τοποθετοῦν τὸ ναὸ κοντά στή λεωφόρο, τὸ «φαρδῦ δρόμο» τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας (σημερινή Εγνατία)¹⁹, βασι- σμένοι στο γνωστὸ απόσπασμα ἀπὸ τὸ Συναξάρι τῆς Ἁγίας (ὁ.π.)²⁰.

Με μοναδικὸ δεδομένο τὴν πληροφορία που σώθηκε στο Συναξάρι τῆς Ἁγίας Ματρῶνας, ὅπου αναφέρεται ὅτι ὁ Στρατόνικος ἐρίζε τὸ λείψανο τῆς Ἁγίας κάτω ἀπὸ τὸ τείχος καί ὅτι οἱ Χριστιανοὶ μυστικά τὸ παρέλαβαν καί τὸ ἔθαψαν κοντά στον κυριότερο δρόμο τῆς Θεσσαλονίκης, τὴ λεωφόρο, δὲν μποροῦμε νὰ συναγάγουμε πολλὰ πράγματα. Ἴσως ἀπὸ τὴ φράση: «...διὰ τι- νος Στρατονίκου ἀπὸ τοῦ τείχους ῥίπτει κάτω» θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέ- σουμε ὅτι τὸ ανέβασμα στα τείχη, δηλαδή στον περιδρόμο τῶν τειχῶν, προ- φανῶς θὰ ἐγίνε ἀπὸ μία ἀπὸ τὶς προσβάσεις που γνωρίζουμε ὅτι κατὰ δια- στήματα υπῆρχαν καί μάλιστα κοντά στις πύλες ἢ ὀρισμένους πύργους. Ὅτι ἡ τιμωρία αὐτή, δηλαδή ἡ περιφρονητικὴ ἀπόρριψη τοῦ λειψάνου, ἐγίνε γιὰ ἐκφοβισμό τῶν κατοίκων που πολλοὶ εἶχαν ἀσπασθεῖ τὸ Χριστιανισμό, ὅπως διδασκόμαστε ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς που ξέσπασαν στα χρόνια τοῦ Μαξιμιανοῦ

κείμενα, πλὴν τῆς σεμινοτάτης παρθένου Ματρῶνας. Τα ἴδια ἐπαναλαμβάνει καί ὁ μεταγενέ- στερος τοῦ Ἀωνίουμου συγγραφέας τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσα- λονικέων Ἰωάννης (Miracula. Supplementum. Migne Patrologiae Graecae, t. 116, κεφ. V, A, col. 1240: ...μάλιστα δὲ οἱ κατὰ τὸν τῆς εἰδωλομανίας καιρὸν τὴν θεοφιλῆ ταύτην Θεσσαλονικὴν οἰκοῦντες Χριστιανοὶ καθιστήκεσαν καὶ δέει τοῦ μὴ τὰ τίμα σώματα τῶν μαρτυρούντων ἁγίων τοῖς τῶν εἰδωλολατρῶν προδοῦναι θιμοῖς, ἐχειμῶθως ταῦτα καὶ μυστηριωδῶς ἐν αὐτῇ μαρτυρησάντων ἁγιοδόχους θήκας γνωσθῆναι, ὅποι τυγχάνοιεν ἀποκειμένα, πλὴν τῆς σεμινο- τάτης καὶ παναγίας παρθένου Ματρῶνης.

15. Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Ἐν Θεσσαλονίκη 1880, σ. 104.

16. Το λείψανο τῆς ἁγίας Ματρῶνας μεταφέρθηκε στα χρόνια τῆς φραγκοκρατίας στή Βαροκελώνη. Ὁ ναός ὁμως, στον ὁποῖο κατατέθηκε τὸ ἅγιο λείψανο, καταστράφηκε ἀπὸ πυρ- καγιά τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ἐνα μόνον ἀπειροελάχιστο τεμάχιο τοῦ λειψάνου δια- σσῆθηκε, γιὰτὶ εἶχε δωρηθεῖ παλιά στήν οἰκογένεια που εἶχε ιδιαίτερα εὐεργετήσῃ τὸ ναὸ (ἀπὸ πληροφορίες τοῦ πρωτοσύγκελλου τῆς Ἱερᾶς Μητροπ. Θεσσαλονίκης Πανοσιολ. Παντελεῖμονα Καλακίδη).

17. Π. Ν. Παταγεωργίου, «Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκη λατρείας τοῦ μεγαλομάρτυρος ἁγίου Δημητρίου», *Byzantinische Zeitschrift* 17 (1908) 345. L. Petit. «Les évêques de Thessaloni- que», *Echos d'Orient* IV (1903) 139. Ο. Tafarli, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 189.

18. Ὁ Κωνσταντῖνος Α΄ ἐγίνε αυτοκράτωρ Ἀνατολῆς καί Δύσεως 18 Σεπτεμβρίου 324 (καί παρῆμεινε μέχρι 22 Μαΐου 337). Πρὸβλ. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958, σ. 355.

19. Γι' αὐτῶν θὰ μιλήσουμε διεξοδικά στα ἐπόμενα.

20. Ο. Tafarli, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 189: «L'archevêque Alexandre... éleva dans Thessalonique, près de la voie Egnatienne, une église». Raymond Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 396: «Une église lui (στὴν Ἀγ. Ματρῶνα) fut dédiée par l'évêque Alexandre... près de la rue Egnatia».

(286-310)²¹, αλλά και αργότερα, είναι προφανές.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η κατακρήμνιση του λειψάνου έγινε από μια από τις εξόδους της λεωφόρου (της Via Egnatia), ίσως από τη δυτική είσοδο της πόλεως, από τη Χρυσή Πύλη (πύλη του Βαρδαρίου)²² (εικ. 1, 2). Η επιλογή εξαρτάται και μόνο, πιστεύω, από τον τόπο της σύλληψης της Αγίας, δηλαδή από τη γειτονιά όπου βρισκόταν η κατοικία του Εβραίου στρατοπεδάρχη της πόλεως, μια και γνωρίζουμε από το Συναξάρι ότι η Αγία Ματρώνα ήταν *θεράπαινα Παντίλλης τινος Ιουδαίας γυναικός* (προφανώς Ιουδαίου) *στρατοπεδάρχου ἐν τῇ Σαλονικέων πόλει*. Οι ντόπιοι όμως Εβραίοι των πρώτων αιώνων πρέπει να κατοικούσαν σε περιοχή κοντά στα παραθαλάσσια τείχη²³.

Η περιοχή αυτή πρέπει να βρισκόταν κοντά στις παλιότερες συναγωγές Ets-ha-Haim (Ἔτς Ἰαχαΐμ = «Δένδρον της ζωῆς») και Ets-ha-Daath (Ἔτς ἸΑδαάτ = «Δένδρον της γνώσης»), των παλιότερων, των αρχαίων Εβραίων της Θεσσαλονίκης που ἦσαν ἐξελληνισμένοι, ὅπως ὅλοι σχεδόν οι Εβραίοι της Διασποράς και που αργότερα ονομάζονταν *Ρωμανιώτες* ἢ *Griegos*²⁴. Η συναγωγή Ets-ha-Haim βρισκόταν κολλητή επάνω στο θαλάσσιο τείχος στο δρόμο Ez-Haïm Havrasi (των χρόνων της τουρκοκρατίας), τη σημερινή Λασκάρεως²⁵. Ο Μπαρούχ Σιμπή ὅμως πιστεύει ότι βρισκόταν σ' ένα σημείο της σημερινῆς οδοῦ Δημοσθένους (στενοῦ δρόμου μεταξύ της πλατείας Αριστοτέλους και της οδοῦ Κομνηνών), κάθετης στην οδό Μητροπόλεως. Αργότερα οι δύο συναγωγές συγχωνεύτηκαν για να αποτελέσουν μία μοναδική, την «Ἔτς Ἰαχαΐμ - Ἔτς ἸΑδαάτ». Από το προβάδισμα της ονομασία της Ets Αχαΐμ συμπεραίνεται πως θα ἦταν η μεγαλύτερη και συνεπώς σ' αὐτήν ο Απόστολος Παῦλος θα κήρυξε το Ευαγγέλιο.

Η συναγωγή των Ρωμανιωτῶν Εβραίων Ets Αχαΐμ εἶχε και ιδιαίτερη «σύναξη» (εβραϊκά «Μαζχόρ»), η οποία εἶχε και μια ειδική προσευχή για την ανάπαυση των ψυχῶν των ἐξαναγκασθέντων με τη βία σε βάπτιση Εβραίων στα βυζαντινά χρόνια. Πρόκειται για τους πρώτους «άνουσιμ» (ἐξαναγκασθέντες) που αναφέρει η Ιστορία.

21. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958, σ. 355.

22. Πρβλ. O. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, σσ. 96, 103-105 και χάρτη. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, «Καλαμαριά», *Μακεδονικά* 17 (Θεσσαλονίκη 1977) 259-262.

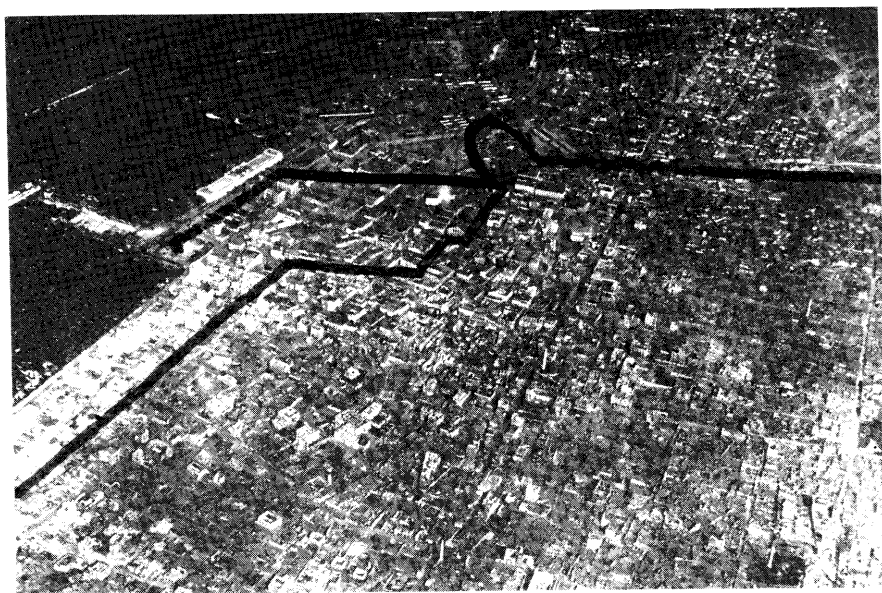
23. I.-S. Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique*, Paris 1936, σ. 37 κ.ε.

24. J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, τ. II, Salonique, σσ. 55-56, τ. V, Salonique 1956, σ. 30-31. Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 154.

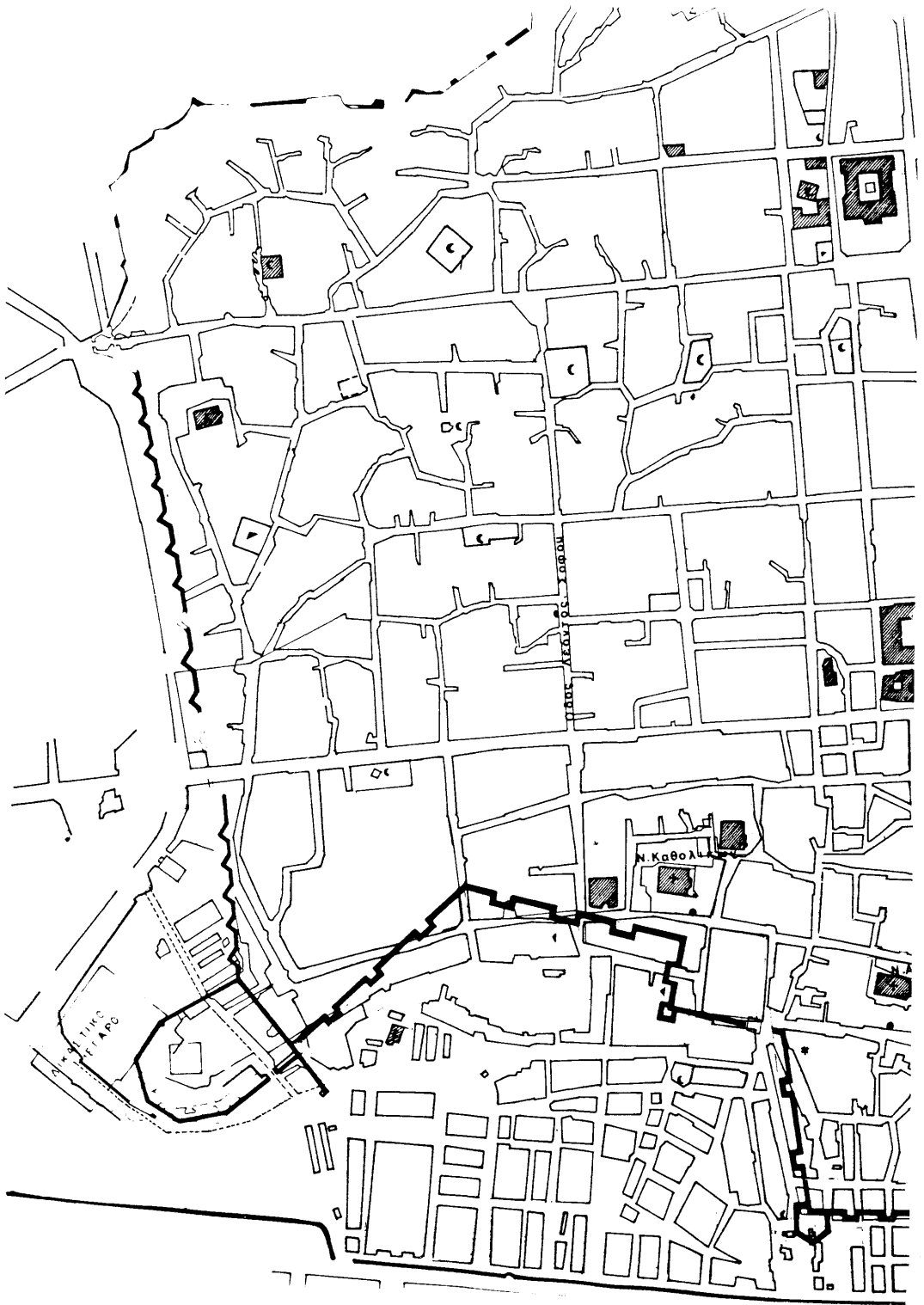
25. *Αγαδά σελ Πέσασχ* (επιμέλεια Μπαρούχ Ι. Σιμπή), έκδ. Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 10. Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης*, σ. 367.

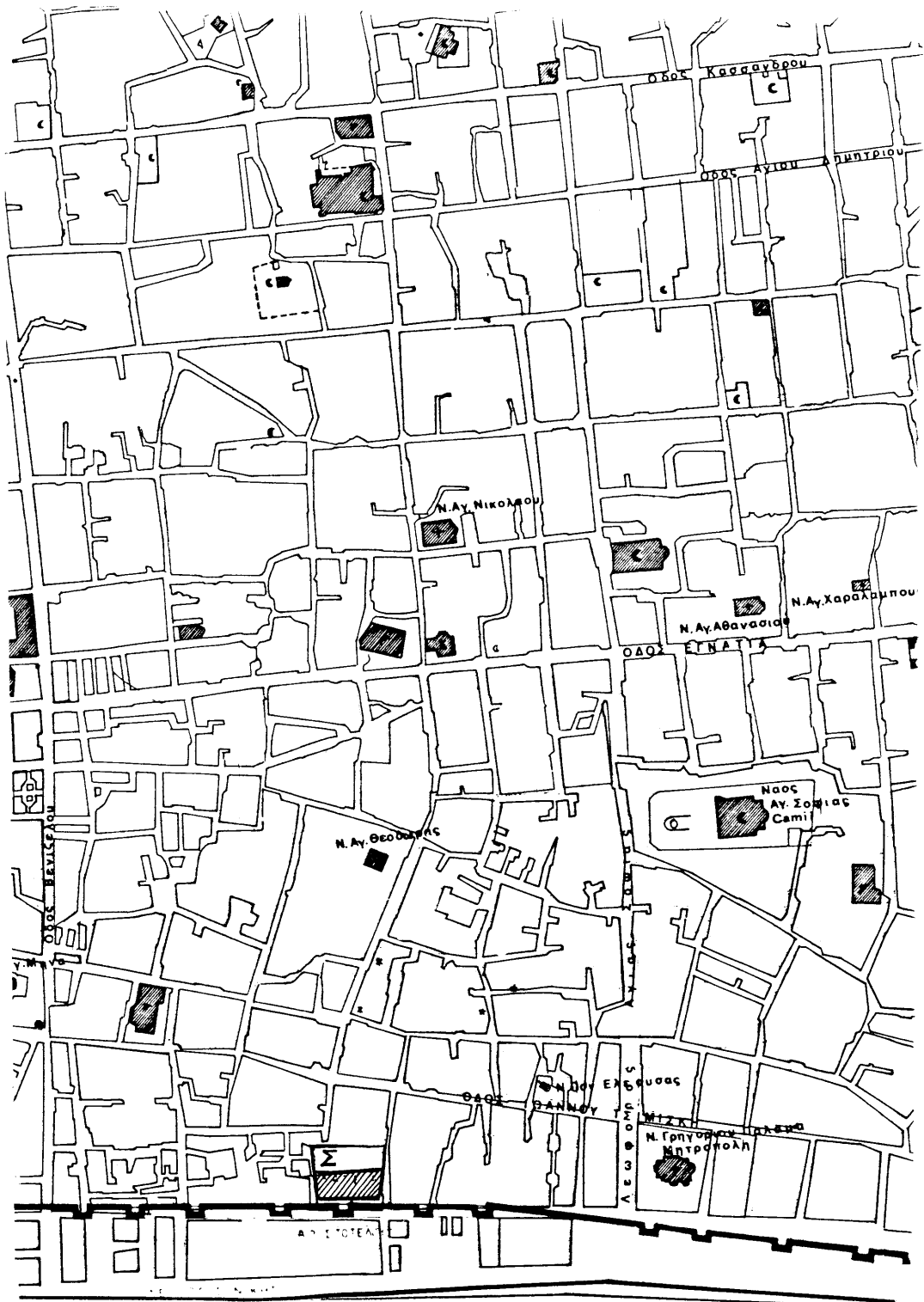
Εικ. 2. Η Πύλη του Βαφδαρίου σε παλιά χαλκογραφία.

Εικ. 3. Αεροφωτογραφία της πυρκαϊστούς ζώνης (Jacques Ancel, La Macédoine, Paris 1930, πίν. LXII, σ. 289). Διακρίνεται η περιοχή του αρχαίου και μεσαιωνικού Λιμανιού.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια τοπογραφικού διαγράμματος των χρόνων της τουρκοκρατίας.
Η περιοχή του λιμανιού και η θέση της συναγωγής (Σ).

Η συναγωγή καταστράφηκε κατά τη μεγάλη πυρκαγιά της 18ης Αυγούστου 1917. Ο ένας τοίχος της συναγωγής ταυτιζόταν με το θαλάσσιο τείχος της πόλεως, που όμως γνωρίζουμε ότι κατεδαφίστηκε μεταξύ 1866 και 1879 με διαταγή του τότε Τούρκου διοικητή της Θεσσαλονίκης Σαμπρή Πασά, για να κατασκευασθεί η νέα προκυμαία (εικ. 3).

Όπως γράφει ο Μπαρούχ Σμιπή, «τον παλιό καιρό, όταν οι συναγωγές καταστρέφονταν από πυρκαγιά ή άλλες αιτίες, ξαναχτιζόνταν στην ίδια τοποθεσία, με τη χρησιμοποίηση των ίδιων χρήσιμων υλικών τους, γιατί, κατά το Ταλμούδ, απαγορεύεται η αποκομιδή των υλικών αυτών». Η συναγωγή, άλλωστε, Ετς Αχαΐμ είχε καταστραφεί κατά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1890 και ξανακτίστηκε αναγκαστικά στον ίδιο χώρο. Δεν επανακτίστηκε όμως στο ίδιο σημείο μετά την πυρκαγιά του 1917, γιατί το σχέδιο του Εμπράο είχε αλλάξει ριζικά την πολεοδομία της περιοχής²⁶.

Υπάρχουν θετικές μαρτυρίες ότι οι Εβραίοι έχτιζαν κατά αρχαία παράδοση τις συναγωγές τους κοντά στη θάλασσα. Ο Ιουδαίος ιστορικός του Ιου αιώνα μ.Χ. Φλάβιος Ιώσηπος (*Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* XI, XXXIII) μας πληροφορεί ότι κατά τα έθιμα των πατέρων τους οι Εβραίοι της Αλικαρνασσού έχτισαν κοντά στη θάλασσα τη συναγωγή τους. Αλλά και άλλες συναγωγές γνωρίζουμε ότι χτίστηκαν κοντά στη θάλασσα ή σε ποτάμι, όπως οι συναγωγές της Δήλου, της Αίγινας, της Δούρας-Ευρωπού, της Μακεδονικής Βέροιας, η οποία μάλιστα πρόκειται να αναστηλωθεί, άλλη κοντά στους Φιλίππους κ.ά. Η συναγωγή Ετς Αχαΐμ βρισκόταν στην περίφημη συνοικία των *Βρόχθων*²⁷ που αναφέρεται τον 7ο αιώνα²⁸· βρισκόταν συνεπώς κοντά στη θάλασσα²⁹.

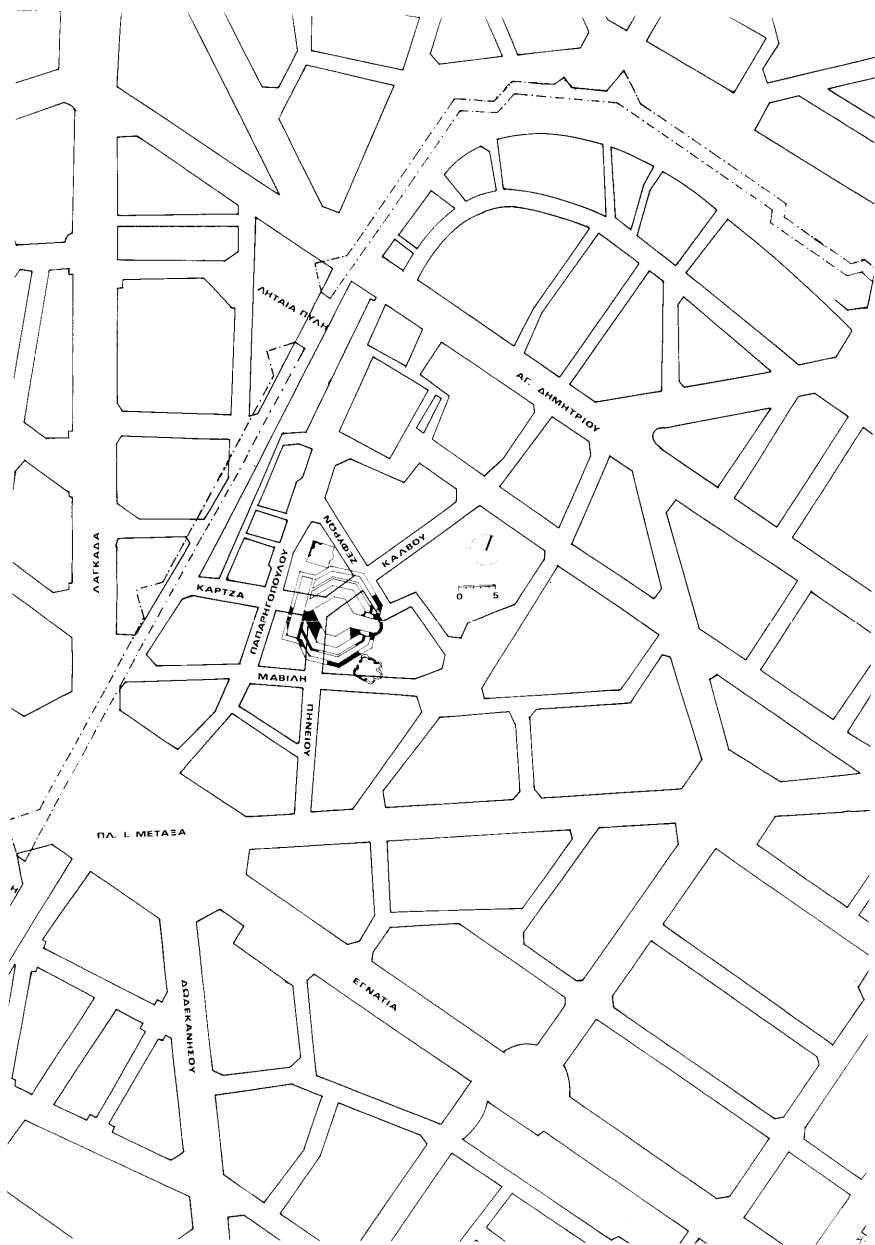
Έχοντας υπόψη τα παραπάνω θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το μαρτύριο της Αγίας μάλλον δεν έγινε στην πύλη της θάλασσας που βρισκό-

26. Μπαρούχ Σμιπή, «Πού ακριβώς βρισκόταν η συναγωγή;», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (Ν. Σαφενδώνη), 1966, σ. 56, 57.

27. Πράξ. Αγ. Ανώνιμ. κεφ. 164: «παῖδες Ἑβραίων ἄφθοροι κατὰ τὸ λεγόμενον τῶν Βρόχθων μέρος ἐθεάσαντο». Πρβλ. και Αλεξ. Ν. Λέτσα, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 2, υποσ. 5.

28. Ο Μιχ. Χατζη-Ιωάννου, *Αστυνογασία Θεσσαλονίκης*, σ. 39, γράφει: «Μέρος τι, μνημονεύομενον κατὰ τον 7ον αἰώνα, ονομάζεται τῶν Βρόχθων». Πρβλ. Βασ. Δημητριάδη, *ό.π.*, σ. 367.

29. Η συνοικία Ez-Haim, γράφει ο Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 171, βασιμμένος στα τουρκικά τεφτέρια, είχε δρόμους Varsano (Φαφαώ), Ez-Haim Havrasi (Θεοδ. Λασκάρεως), Hisar (= Κιάστρου, Πανσανίου) και Kastilya Havrasi (Αγ. Νικολάου). (Πρβλ. και λεπτομερή χάρτη, σ. 169). Βρισκόταν δηλαδή μεσημβρινά του Αγίου Μηνά, στον παλιό μαχαλά του λιμανιού (λιμμένος του Μεγ. Κωνσταντίνου). Η συνοικία αυτή έμεινε εβραϊκή και όλα τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Η συναγωγή αυτή, που αργότερα ονομάστηκε λόγω συγχωνεύσεως με την άλλη «Ετς Άχαΐμ Βεέτς Άδαάτ», κατεδαφίστηκε το 1904 για την εκτέλεση λιμενικών έργων. Πρβλ. *Αρχαϊκά σελ Πέσσας*, σ. 10.

Εικ. 5. Το οκταγωνικό κτίσμα το οποίο αποκαλύψαν οι ανασκαφές κοντά στη Ληταία Πύλη (μεταξύ Εγνατίας - Πλατείας Μεταξά και Αγίου Δημητρίου).

ταν κοντά στη συνοικία των Βρόχθων, αλλά σε κάποιον, όπως αναφέραμε, πιο κεντρικό σημείο, ίσως στη Χρυσή πύλη, οπότε οι χριστιανοί έθιψαν το σκήνωμα της Αγίας στο πλησιέστερο και ασφαλέστερο σημείο κοντά στη λεωφόρο. Η θέση αυτή θα πρέπει λογικά να αναζητηθεί στην εγκάρσια ζώνη που έχει δυτικό όριο τη γνωστή ρωμαϊκή θριαμβευτική αφίδα κοντά στη Χρυσή πύλη και στον decumanus που διέρχεται από το Hamza Bey camı, τη σημερινή Βενιζέλου³⁰.

Το πλάτος της ζώνης είναι σχετικό και καθορίζεται από μια λογική ερμηνεία του «πλησίον της λεωφόρου» του Συναξαρίου της Αγίας. Στο χάριτη που δημοσιεύει ο Tafrafi στο βιβλίο του *Topographie de Thessalonique*, μεσημβρινά στο Hamza Bey camı και δυτικά στο Μπεξεστένι, σημειώνει «Ruines d'un bâtiment byzantin». Δυστυχώς η περιοχή αυτή της πόλης έχει βάνουσα ανοικοδομηθεί και έχουν καταστραφεί από άγνοια ή από συμφέρον όσα ερείπια διασώζονταν στα θεμέλια. Τελείως τυχαία και αναπάντεχα μόνο μπορεί να φανερωθούν κάποτε τα θεμέλια του ναού της Αγίας Ματρώνας, που ανίδρυσε ο επίσκοπος Αλέξανδρος και τοποθέτησε τα ιερά λείψανα της Αγίας³¹.

Ορισμένα δεδομένα πάντως συνηγορούν σε μια πρόταση για ταύτιση του ναού της Αγίας Ματρώνας με τα ερείπια του «άγνωστου οκταγωνικού ναού, τμήματα του οποίου ανασκάφηκαν τα τελευταία χρόνια στα θεμέλια οικοδομών της περιοχής Βαρδαρίου και συγκεκριμένα στο οικοδομικό τετράγωνο, που ορίζεται σήμερα από τις οδούς Παπαρηγοπούλου, Ζεφύρων και Μαβίλη»³². Ο αξιολόγος και μεγάλων διαστάσεων οκταγωνικός ναός, που η θέση του συμφωνεί με όσα αναφέραμε στα προηγούμενα, συνοδεύεται και από μαρτύριο³³ και βαπτιστήριο³⁴. Η αρχαιολόγος Ευτέρπη Μαρκή πιστεύει ότι το μαρτύριο συνδέεται με «την αναμνηστική λατρεία του τόπου μαρτυρίας

30. O. Tafrafi, *Topographie, χάριτης*. O Raymond Janin, *Les églises et les monastères des Grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 396, γράφει ότι ο ναός της βρισκόταν πλησίον της Εγνατίας οδού, όπου και κατατέθηκε το λείψανό της λίγο μετά, το 325.

31. Σήμερα δεν σώζονται οι ψηφιδωτές εικόνες στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, που περιγράφει ο Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου, «Μνημεία της εν Θεσσαλονίκη λατρείας του μεγαλομάρτυρος αγίου Δημητρίου», *Byzantinische Zeitschrift* 17 (1908) 345: «Το σύστημα κατακλείει σειρά εικόνων, εν προτομή μιν τριών αγίων, ανδρός, της Παναγίας και της Ματρώνης, όλης δε κόρης, επικλινούς υπό τη τρίτη κειμένη εικόνι: τα ευγενέστατα των Ρωμαίων αγίων παρθένων πρόσωπα εν τοις μετώποις κοσμεί ο σταυρός + ... Αγία δε Ματρώνα ίσως νοητέα η εν Θεσσαλονίκη μαρτυρήσασα και διά ναού του επισκόπου Αλεξάνδρου τιμηθείσα».

32. Ευτέρπη Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 23 (Θεσσαλονίκη 1983) 117. Η θέση του μνημείου διακρίνεται καθαρά στο τοπογραφικό διάγραμμα που δημοσιεύεται, σ. 118, Σχ. 1 και πρόταση αποκατάστασής του στο σχ. 8 της σ. 127.

33. Ευτέρπη Μαρκή, *ό.π.*, σ. 124, σχ. 5 και σ. 125, σχ. 7, σ. 127 κ.ε.

34. Ευτέρπη Μαρκή, *ό.π.*, σ. 125, σχ. 6, σ. 126 κ.ε.

του αθλητού Νέστορος»³⁵. Τον οκταγωνικό ναό χρονολογεί η Μαρκή στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα³⁶ (εικ. 5).

Το περίκεντρο σχήμα ελάχιστα εξυπηρετεί τους λειτουργικούς σκοπούς της χριστιανικής λατρείας και εξαιτίας του κυρίαρχου κατακόρυφου άξονα που κυριαρχεί. Αντίθετα ταιριάζει σε μαρτύρια, σε βαπτιστήρια ή σε μαισωλεία με πρωταρχικό παράδειγμα την περίφημη Ροτόντα του Παναγίου Τάφου. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι όσες εκκλησίες εμφανίζουν παρόμοια σχήματα πρέπει να ήταν συνδεδεμένες με κάποια ειδική λατρεία ιερών λειψάνων.

Από τα περίκεντρα κτίσματα αυτά ιδίως που ακολουθούν το κυκλικό σχήμα (όπως ο St. Stefano Rotondo ή η Sta Constanza) είναι επηρεασμένα από τη Ροτόντα του Παναγίου Τάφου.

Γνωρίζουμε ότι παράλληλα με το κυκλικό σχήμα, σε κάτοψη, εμφανίζεται και το οκταγωνικό, όπως λ.χ. στην περίπτωση του ανατολικού τμήματος της βασιλικής της Βηθλεέμ (4ος αιώνας).

Σχετικά με το ναό της Αγίας Ματρώνας είναι σημαντική η περιγραφή του Πρώτου βιβλίου των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, η οποία αναφέρει ότι: *μηδενός τῶν ἐν αὐτῇ μαρτυρησάντων τὰς ἀγιοδόχους θήκας γνωσθῆναι ὅποι τυγχάνοιεν ἀποκείμεναι, πλὴν τῆς σεμινοτάτης καὶ παναγίας παρθένου Ματρώνης*³⁷.

Η μορφή της κατόψεως, όπως και τα γειτονικά κτίσματα, θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να αποτελέσουν τεκμήρια για μια πλέον πρόωμη χρονολόγηση³⁸.

Η εκκλησία της Αγίας Ματρώνας πρέπει να καταστράφηκε νωρίς. Τον 7ο αιώνα γνωρίζουμε ότι υπήρχε ήδη μονή της Αγίας έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης³⁹. Η καταστροφή της μπορεί να οφείλεται σε κάποιον από τους φοβερούς σεισμούς ή και τις πυρκαγιές που τόσο ταλαιπώρησαν την

35. Ευτέρπη Μαρκή, *ό.π.*, σ. 129.

36. Ευτέρπη Μαρκή, *ό.π.*, σ. 130.

37. Raymond Janin, *Les églises et les monastères des grandes centres Byzantins*, Paris 1975, σ. 396.

38. Luigi Crema, «Significato della Architettura Romana», *Bolletino del Centro Studi per la Storia dell'Architettura*, n. 15, Supplemento al 1959, σ. 26-42, εικ. 32-108.

39. Δεν μνημονεύεται επίσης, χωρίς βέβαια αυτό να αποτελεί ένα αναντίρροπο δεδομένο, από τον Ιωάννη Καμενιάτη, συγγραφέα των αρχών του 10ου αιώνα, που περιέγραψε ύστερα από αίτηση του Γρηγορίου Καππαδοκίας την άλωση της γενετειράς του από τους Σαρακηνούς της Κρήτης (31 Ιουλίου 904): Ιωάννου κληρικού και κουβουκλεισίου του Καμενιάτου, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης* (Μετά τον Συνεχιστ. Θεοφάνους, Βόννης, 1838, σ. 487 κ.ε.). Πρβλ. Καθλ Κρομπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 41978, σ. 250. Ούτε όμως και σε μεταγενέστερους Βυζαντινούς συγγραφείς ή χρονικογράφους μνημονεύεται η μέσα στη Θεσσαλονίκη εκκλησία της αγίας Ματρώνας, ούτε κανένα ιστορικό γεγονός ή επεισόδιο από την πολυτάραχη ζωή της Θεσσαλονίκης συνδυάζεται με το ναό της.

πόλη (και ιδιαίτερα τους ναούς) κατά τον 6ο και 7ο αιώνα⁴⁰. Από τους σεισμούς αυτούς καταστράφηκε, πιθανότατα, και ο παραθαλάσσιος ναός της Παναχράντου Θεοτόκου.

*

Το κείμενο του πρώτου Βιβλίου των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, μετά το γεγονός της εμφάνισης του οράματος του Αγίου Δημητρίου και την καταστροφή του στολίσκου των Σκλαβηνών, δίνει ορισμένες πληροφορίες για τις ενέργειες των Βαυβάρων που είναι χρήσιμες για την κατανόηση και τον προσδιορισμό της περιοχής των Βρόχθων.

[190]: *Καὶ τῶν μὲν πρὸς τοῖς κρυπτοῖς ποντήλοις εἰσβαλόντων, ἐξεῖσε κατασπαρέντων, τῶν δὲ νηῶν ἐκ μεγάλης ἐλάσεως ἔξω πρὸς τῷ αἰγιαλῷ ἀποστομωσάντων καὶ μὴ δυνηθέντων ταύτας ἀνακαλέσασθαι, οἱ σθεναροὶ τῶν πολιτῶν καταπηδήσαντες, ἕτεροι δὲ δι' οὗ ἤλπιζον οἱ πολέμοι παραπυλίου πορθεῖν τὴν πόλιν, τοῦτο οἱ πολῖται κατεάξαντες, δι' αὐτοῦ τὸ νίκος συμπολεμήσαντος τοῦ ἀθλοφόρου ἐκκληρώσαντο*⁴¹.

Για την κατανόηση της πιο πάνω παραγράφου είναι αναγκαίο να έχει κανείς υπόψη του τη χάραξη του παλαιοχριστιανικού θαλάσσιου τείχους της πόλεως, το οποίο, στη βόρεια πλευρά του λιμανιού, ασθενέστατα οχυρωμένου, πλησίαζε τη βασιλική του Αγίου Μηνά, που, πιθανότατα, την εποχή αυτή ονομαζόταν ναός της Παναγίας (τέμενος της Αχράντου Θεοτόκου)⁴² (εικ. 6, 7). Πότε έγινε η μετονομασία δεν είναι δυνατόν, προς το παρόν, να προσδιορισθεί με ακρίβεια. Ίσως μετά την καταστροφή του ναού, από σεισμούς, τους ίδιους που κατέστρεψαν και το ναό της Αγίας Ματρώνας. Πάντως στο Βίο του Γρηγορίου Δεκαπολίτου (831-862)⁴³ υπάρχει η πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξη ναού στη Θεσσαλονίκη αφιερωμένου στον Άγιο Μηνά⁴⁴. Μνημονεύεται μάλιστα ότι ένας μοναχός, ο Ζαχαρίας, που ζούσε ακόμα την εποχή της

40. Πρβλ. πίνακα σεισμών στον V. Grumel, *La Chronologie*, 478. Η Μαρκή πιστεύει ότι ο οκταγωνικός ναός καταστράφηκε γύρω στο 518, πριν από την εποχή του Ιουστινιανού, *ό.π.*, σ. 130.

41. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius I*, Paris 1976, σ. 178, [190]: 12-17.

42. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius I*, Paris 1976, σ. 176, [184], 25: *Τάφρον δὲ τότε πρὸς τῷ πανυμνήτῳ τεμένει τῆς ἀχράντου Θεοτόκου τῷ ὄντι πρὸς τῷ αὐτῷ λιμένι ἐποιήσαντο, ἀτειχίστου τοῦ τοιοῦτου καθεστῶτος τόπου, ὡς ἅπαντες ἐπίστανται*. Πρβλ. O. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 191. Χαράλ. Μπακιρτζής, «Η θαλασσία οχύρωση της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά 7* (1975) 331, 477.

43. F. Dvornik, *La vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves Macédoniens au IXe siècle*, Paris 1926, σ. 58.

44. Raymond Janin, *Les églises et les monastères des grands centres Byzantins*, Paris 1975, σ. 397. Πρβλ. Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου, «Αρχιτεκτονικά γλυπτά από τον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης», *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chretienne*, vol. II, Città del Vaticano - Thessalonique 1984, σ. 226.

Εικ. 6. Η περιοχή του αρχαίου λιμανιού. Διαγραμμισμένη διακρίνεται η θέση της συναγωγής Ετς-Χαΐμ, σε επαφή με το θαλάσσιο τείχος.

επισκέψεως του Αγίου Γρηγορίου Δεκαπολίτου, είχε ανοικοδομήσει το ιερό (τον σηκόν) (εικ. 8).

Το σκαρίφημα που δημοσιεύει ο Χαρ. Μπακιωτζής στη μελέτη του «Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης»⁴⁵ δίνει μιαν ιδέα της διατάξεως των οχυρώσεων στο λιμάνι του Μεγάλου Κωνσταντίνου, αλλά και τη θέση της σούδας⁴⁶, των πουλιτίων⁴⁷, των ποντήλων⁴⁸ και των τύλων (τείλων)⁴⁹.

Πρόκειται δηλαδή για διαφόρων μορφών παγίδες, τριβόλους, τάφρους και λαγούμια που κατασκευάστηκαν για να εμποδίσουν τον εχθρό να πλησιάσει το αδύναμο σχετικά τείχος του λιμανιού⁵⁰.

45. Βυζαντινά 7 (1975) Σχ. 15, σ. 477.

46. Σούδα, η τάφρος, το σκάμμα. Πρβλ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius I*, Paris 1979, σ. 172, υποσ. 10 και σ. 177, 20. Για τις διαστάσεις και τον τρόπο κατασκευής της τάφρου πρβλ. Alphonse Dain, *Sylloge tacticorum quae olim «Inedita Leonis tactica» dicebatur*, Paris 1938, σ. 42 (22, 4).

47. P. Lemerle, *ό.π.*, σ. 171, υποσ. 7 (176, 27): Πρόκειται για υπόγειες παγίδες με καρφιά (που ο λαός, στη Θράκη τουλάχιστον, ονομάζει ντολάπια) σκεπασμένες με χώμα ή άμμο. Πρβλ. J.- M. Spieser, *Thessalonique*, Paris 1984, σ. 33, υποσ. 31.

48. P. Lemerle, *ό.π.*, σ. 173, υποσ. 15, (178, 13): Πρόκειται για ένα είδος τριβόλου (ιτ. tribolo). Πρβλ. Louis Réau, *Dictionnaire Polyglotte des termes d'Art et d'Archéologie*, Paris 1953, σ. 47.

49. Τύλον, το ξύλο (Ησύχιος), νενεκρωμένη σάρξ, άποσπίρωμα των γονάτων, τὸ τετυλωμένον καὶ πεπλημένον τῆς σαρκός, ὁποῖον πολλάκις ἐπὶ τοῦ ὄμου γίνεται τοῖς ἀχθοφόροις ἐκ τοῦ βαστάζειν συνεχῶς... (Λεξικόν Σούδα λ.): η καμπούρα. Πρβλ. M. Vickers, «The byzantine Sea walls of Thessaloniki», *Balkan Studies* 11,2, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 271.

50. Paul Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I*, Paris 1979, σ. 176, 31 (177): Τάφρον δὲ τότε πρὸς τῷ πανυμνήτῳ

Η πιθανότητα της απορρίψεως του σκηνώματος της Αγίας Ματρώνας από τα τείχη σε κάποιο σημείο του λιμανιού ή των δυτικών τειχών ενισχύεται και από μιαν άλλη πληροφορία· από το Βίο του Οσίου Δαυίδ: *οὐ προσώρμησε τῷ λιμένι ἀλλὰ πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως ὤρμησεν ἐν ᾧ τόπῳ ἐρρίφθησαν τὰ σώματα τῶν ἀγίων Θεοδούλου καὶ Ἀγαθόποδος [...] καὶ προσορμήσαντες τῷ λιμένι εὐθέως ἐμήνυσαν τῷ ἀγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Ἀριστείδῃ [...]*⁵¹.

*

Ας δούμε τι γνωρίζουμε για την πολεοδομική ἀρθρωση της Θεσσαλονίκης κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή και ιδίως τα πρώτα χρόνια του χριστιανισμού. Οι πληροφορίες μας είναι ελάχιστες. Και από τους αξιολογούς πνευματικούς και λόγιους ἀνδρες που ἐξήσαν την εποχή αυτή στην πόλη, ὅπως ο Κικέρων, που βρισκόταν τότε ἐξόριστος στη Θεσσαλονίκη (49/50) και ἔγραψε σχετικά, τίποτε το σημαντικό δεν μαθαίνουμε, τουλάχιστον για την πολεοδομία της πόλεως.

Πολλοί επιστήμονες πιστεύουν πως η Αγορά, δηλαδή το πολιτιστικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, με ὅλα τα σχετικά ἰδρύματα, με τα ιερά και ὅλες τις δημόσιες υπηρεσίες, ἦταν πολύ πιο κοντά στο δυτικό της κέντρο και στο λιμάνι⁵². Στην ἴδια περιοχή και μάλιστα κοντά ἢ και σε επαφή με το λιμάνι τοποθετεῖται και το ἐμπορικό κέντρο της ελληνιστικής πόλεως και ο Michael Vickers⁵³ (εἰκ. 7).

Σ' αυτήν ακριβῶς την περιοχή ἔγινε και η πρώτη εγκατάσταση Εβραίων «αμέσως μετὰ την ἀνίδρυση της πόλεως»⁵⁴. Ακολουθεῖ νέα εγκατάσταση Εβραίων και περιπέτειες της πόλεως τον 1ο π.Χ. αἰώνα. «Τότε συγκροτήθηκε η μεγάλη και τόσο γνωστή ἀπὸ την εποχή του Χριστοῦ εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης»⁵⁵. Μητρική γλώσσα των Εβραίων αυτῶν ἦταν η ελληνική που

τεμένει τῆς ἀκράντου Θεοτόκου τῷ ὄντι πρὸς τῷ αὐτῷ λιμένι ἐποίησαντο, ἀτειχίστου τοῦ τοιοῦτου καθεστώτος τόπου, ὡς ἅπαντες ἐπίστανται· καὶ ἡ τῶν π ο υ λ π ί τ ω ν διὰ γονατίων ἠλωτῶν μηχανὴ κατεσκευάσαστο ἐν τῇ γῇ κρυφῆδόν ἀποτεθέντων καὶ ἐξ ὀλίγης ὕλης τινὸς σκεπασθέντων, ὅπως τῇ τῶν τοιοῦτων ὄργανων ἀορασίᾳ οἱ τὴν ὁρμὴν τῆς ἐπιβάσεως ποιεῖσθαι μέλλοντες πολέμοι ἐν αὐτοῖς ἐμπαρῶσι· καὶ ἐν τῷ ἐκείσε δὲ μ ὶ λ ω, καὶ αὐτῷ ἀτειχίστῳ τότε, διὰ σανίδων καὶ ξύλων τινῶν ὡς μέχρι στήθους τειχίσαι, καὶ τὰ λοιπὰ δὲ τῶν ἄλλων μαγγάνων ἀμυντήρια τὰ πρὸς παράταξιν ἦτοι ὄργανα κατεσκευάσθησαν.

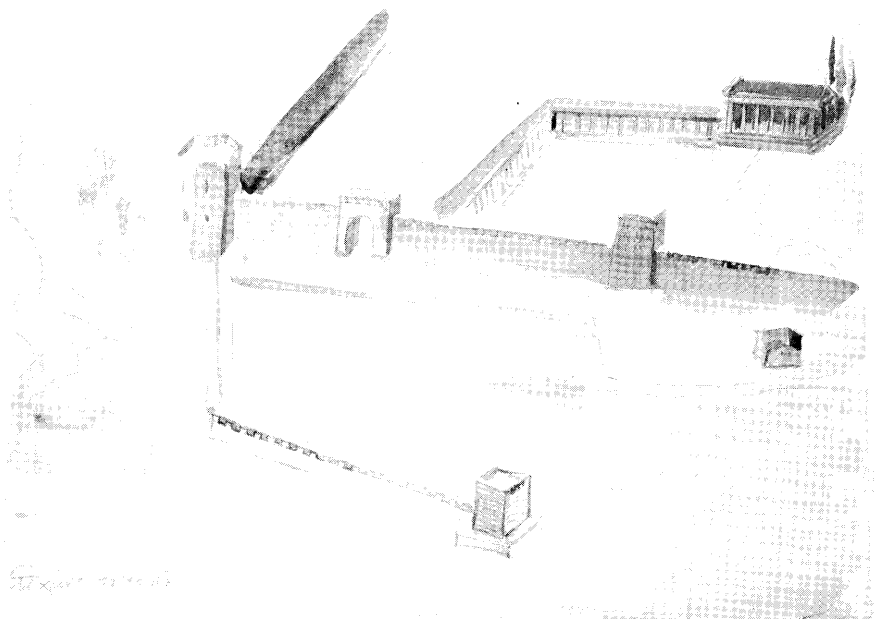
51. J.-M. Spieser, *Thessalonique*, Paris 1984, σ. 34, υποσ. 41. Τη φράση ὁμως του κεμμένου «εἰς τὸν πρὸς δύσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκάλας πύργον» ο σγγγρ. θεωρεῖ ὅτι εἶναι «*delicat à interpréter*».

52. Γιάννης Τσάρας, «Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης II», *Μακεδονικά* 22 (1982) 49.

53. «Hellenistic Thessaloniki», *J.H.S.* 92 (1972) 149: «There was possible an agora in the upper city from the beginning, but the principal commercial agora of the Hellenistic city was probably closer to the sea».

54. Αλόστ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 315 π.Χ. - 1912*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 9.

55. Ο.π., σ. 14.

Εικ. 7. Σκαρίφημα της διαμορφώσεως του λιμανιού στα χρόνια του Χριστού.

Εικ. 8. Σκαρίφημα της διαμορφώσεως του λιμανιού την εποχή των σλαβικών επιδρομών.

τη χρησιμοποιούσαν ακόμη και στις επιτύμβιες επιγραφές⁵⁶.

Οι γύρω από το λιμάνι εβραϊκές συνοικίες συνέχισαν να υπάρχουν και κατά το 16ο αιώνα. Και, όπως γράφει ο Γ. Θεοχαρίδης, συνοικίες υπήρχαν «εις πλείονα τοῦ ἐνός, καί δὴ ἐκ τῶν νοτιωτέρων καί πρὸς τὴν θάλασσαν μέρη τῆς πόλεως»⁵⁷.

Μεγάλο γεγονός στην ιστορία της πόλεως μας υπήρξε η επίσκεψη του Αποστόλου των Εθνῶν. Τρία Σάββατα κατά συνέχεια μίλησε ο Παῦλος στη συναγωγή των Εβραίων με τους παρευρισκομένους⁵⁸. Από τις *Πράξεις των Αποστόλων* (κεφ. 17, 1-6) μαθαίνουμε τα εξής:

1. *Διοδεύσαντες δὲ τὴν Ἀμφίπολιν καὶ Ἀπολλωνίαν ἦλθον εἰς Θεσσαλονικην, ὅπου ἦτο ἡ συναγωγή τῶν Ἰουδαίων...*
4. *Καὶ τινες ἐξ αὐτῶν ἐπέισθησαν καὶ ἠνώθησαν μετὰ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Σίλα, καὶ ἐκ τῶν θεοσεβῶν Ἑλλήνων πολὺ πλῆθος καὶ ἐκ τῶν πρώτων γυναικῶν οὐκ ὀλίγαι.*
5. *Φθονήσαντες δὲ οἱ μὴ πειθόμενοι Ἰουδαῖοι καὶ λαβόντες μεθ' ἑαυτῶν κακούς τινες ἀνθρώπους ἐκ τῶν χυδαίων καὶ ὀχλαγωγήσαντες, ἐθορύβουν τὴν πόλιν.*

Και πολλοὶ Εβραῖοι της Θεσσαλονίκης ακολούθησαν τη διδασκαλία του Παύλου, όπως πληροφορούμαστε από την *Πρώτη προς Θεσσαλονικεῖς Επιστολή του* (Β' 14): *Διότι σεῖς ἐγίνετε, ἀδελφοί, μιμηταὶ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ, αἵτινες εἶναι ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ἐπειδὴ καὶ σεῖς ἐπάθετε τὰ αὐτὰ ὑπὸ τῶν ἰδίων ὑμῶν ὁμοεθνῶν, καθὼς καὶ αὐτοὶ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων.*

Εἶναι δυστυχῶς ἀγνωστο πού βρισκόταν η συναγωγή, στην οποία κήρυξε ο Απόστολος Παῦλος. Αν ὁμως λάβουμε υπόψη μας την αρχαία παράδοση, σύμφωνα με την οποία οι συναγωγές στις χώρες της Διασποράς ἐπρεπε να βρίσκονται κοντά στη θάλασσα ἢ σε ποτάμι⁵⁹, τότε η γνωστή μας συναγωγή Ets-ha-Haim (η Ez-Haim των τούρκικων τεφτεριῶν)⁶⁰, που βρισκόταν πολὺ κοντά, σε επαφή σχεδόν, με το θαλάσσιο τείχος, στο δρόμο Ez-Haim Havrasi

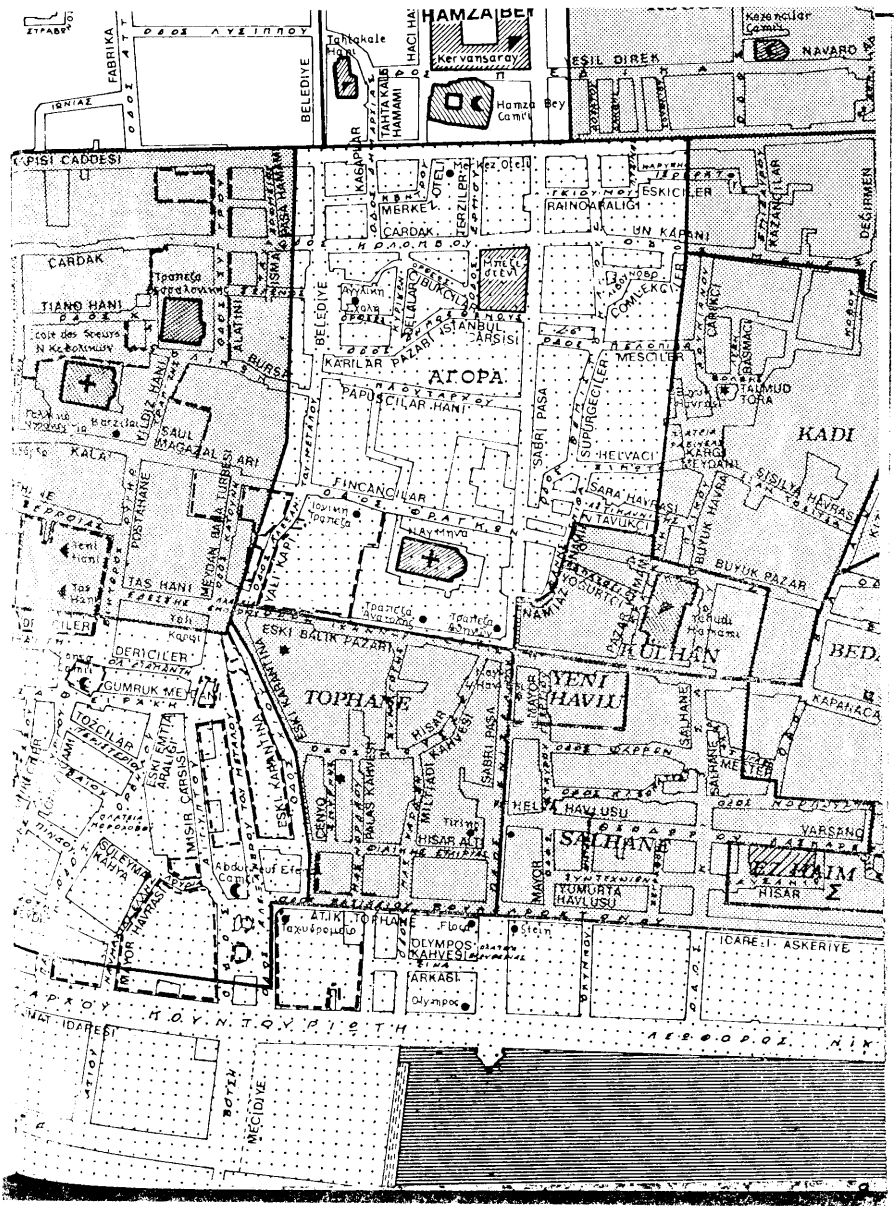
56. Ο.π., σ. 14.

57. Γ. Θεοχαρίδης, «Άγνωστα τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 5 (1961/63) 9.

58. *Πράξεις των Αποστόλων* 17, 1-6: *Καὶ κατὰ τὴν συνήθειάν του ὁ Παῦλος εἰσῆλθε πρὸς αὐτοὺς καὶ τρία σάββατα διελέγετο μετ' αὐτῶν ἀπὸ τῶν γραφῶν...* Απόστ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία της Θεσσαλονίκης* 315 π.Χ. - 1912, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 18.

59. Φλ. Ιωσήπος, *Ἰουδαϊκὴ Αρχαιολογία* XIV, 258: *...τὰ τε σάββατα ἄγειν καὶ τὰ ἱερὰ συντελεῖν κατὰ τοὺς Ἰουδαίων νόμους καὶ τὰς προσευχὰς ποιεῖσθαι πρὸς τὴν θάλασσαν κατὰ τὸ πάτριον ἔθος. Πράξεις των Αποστόλων* ΙΣΤ', 13: *Καὶ τῇ ἡμέρᾳ τοῦ σαββάτου ἐξῆλθον ἐξω τῆς πόλεως (τῶν Φιλίππων) πλησίον τοῦ ποταμοῦ, ὅπου ἐσυνηθίζετο νὰ γίνηται προσευχή...* Ἀγκαδά σὲλ Πέσσαχ, Ελευθέρια Μπαρούχ, Ι. Σιμπή, Ἐκδοσις Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος. Θεσσαλονίκη 1987, σ. 10.

60. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατὰ την εποχὴ της τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 367.

Εικ. 9. Η θέση της συναγωγής Ετς-Χαΐμ (με διαγράμμιση) (Σ) σε χάρτη της εποχής της τουρκοκρατίας: Β. Δημητριάδης.

(Θεοδώρου Λασκάρεως)⁶¹, Hisar (Κάστρου), Πανυσανίου και Kastilya Havgasi (Αγίου Νικολάου)⁶², θα μπορούσε να ταυτισθεί με τη συναγωγή που μίλησε ο Παύλος (εικ. 4, 9).

Η περιοχή της συνοικίας Ez-ha-Haim πρέπει να είναι η συνοικία που αναφέρεται στο πρώτο Βιβλίο των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου. Έξω ακριβώς από τα τείχη και την εποχή αυτή των σλαβικών επιδρομών (αρχές του 7ου αιώνα) η στενή λωρίδα της παραλίας θα ήταν βαλτώδης και υγρή και από τις εκβολές των γειτονικών ποταμιών. Γνωρίζουμε άλλωστε ότι δημιουργούνταν ευρύτατα έλη στη δυτική πλευρά, έξω από τα τείχη, και από τις προσχώσεις τους κινδύνευε το λιμάνι, γι' αυτό, σε συνδυασμό με το μόλο του λιμανιού (περιοχή «Μπάρας»)⁶³, αλλά και από την απορροή πιθανότατα των ακαθάρτων της πόλεως, κατασκευάστηκε λιμενοβραχίονας που στο κείμενο του βιβλίου *Περί της Αλώσεως της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους* (του Ιωάννη Αναγνώστη) ονομάζεται *τζερέμπουλον*⁶⁴ (εικ. 7, 8).

Ο Tafel την αποστροφή του Ιωάννου Αναγνώστου Τζερέμπουλον· «*τουῦ κατά θάλασσαν προβεβλημένου διατειχίσματος*» ερμηνεύει: «*τζερέμπουλον canalis subterraneus, in speciem έμβολον (porticus arcuate) factus quo aqua in urbes arcesque ducitur*»⁶⁵.

Από το Τζερέμπουλο κατάφεραν να διαφύγουν οι επίσημοι Βενετοί μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης, μπαίνοντας στις γαλέρες που είχαν αράξει σ' αυτό από το λιμάνι⁶⁶. Για να δραπετεύσουν όμως, χωρίς οι Τούρκοι οι οποίοι είχαν καταλάβει την πόλη να το αντιληφθούν, οι Βενετοί θα πρέπει να έφθασαν κρυφά μέχρι το σημείο όπου είχαν προοδηθεί τα πλοία.

61. Βλ. *Άγκαδᾶ σέλ Πέσσαχ* (επιμέλεια Μπαρούχ, Ι. Σιμπή), έκδ. Ισραηλιτικής Κοινότητας, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 10: «*Η Ετς Αχαΐμ*» ακουμπούσε στο παραλιακό τείχος της πόλεως, που αποτελούσε έναν από τους τέσσερις τοίχους αυτής».

62. Στη συνοικία αυτή, στα χρόνια της τουρκοκρατίας, υπήρχαν είκοσι σπίτια, εννέα καταστήματα, δύο ποτοποιεία, πέντε οικοπέδα και η συναγωγή Ez-Haim. Πρβλ. Β. Δημητριάδη, *ό.π.*, και χάρτη σ. 167.

63. *Vaga*, ρυάκι, αυλάκι. *Βουλγαροελληνικό Λεξικό της Ακαδημίας Επιστημών της Βουλγαρίας*, Σόφια 1960, σ. 30.

64. Ιωάννου Αναγνώστου, *Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης*. (*Μονωδία επί τῆ ἀλώσει τῆς Θεσσαλονίκης*), Γιάννη Τσάρα, Θεσσαλονίκη 1958, § 13,30 (σ. 38): *Οἱ καὶ διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβεβλημένου διατειχίσματος (Τζερέμπουλον τοῦτο καλεῖν πάντες εἰώθαμεν) εἰς τὰς τριήρεις εἰσάσι*. Πρβλ. Μιχ. Χατζη-Ιωάννου, *Αστυγραφία*, σ. 35, 67. Χαρ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά* 7 (1975) 318 κ.ε. Απ. Βακαλόπουλος, «*Ιστορικές έρευνες έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης*», *Μακεδονικά* 17 (Θεσσαλονίκη 1977) 2. Ο. Tafrazi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 17. Μ. Vickers, «*The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki*», *Balkan Studies* II, 2 (Θεσσαλονίκη 1970) 268. Χ. Μπακιρτζής, «*Το Τζερέμπουλον της Θεσσαλονίκης*», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Αθηνών* VI, 2 (1973) 332 κ.ε. Γιάννης Τσάρας, «*Εκβολος - Εκβολή*» (Τοπογραφικά Θεσσαλονίκης I), *Βυζαντινά* 2 (1982) 31-35.

65. T. L. F. Tafel, *De Thessalonica*, Berolini 1839, σ. 208.

66. Γιάννης Τσάρας, *Η τελευταία άλωση της Θεσσαλονίκης* (1430), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 56 (13).

Πιστεύω ότι το Τζερέμπουλο ήταν μια καμαροσκέπαστη δίοδος, μια «καταφυγή», από την οποία χύνονταν και τα ακάθαρτα νερά της πόλεως στο Θεσμαϊκό, για να μην προσχωθεί το λιμάνι, αλλά και για λόγους υγιεινής. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καμενιάτη (50, 51), η άποψη αυτή επαληθεύεται ενμέρει, αν δεχτούμε την άποψη του Γιάννη Τσάρας ότι ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός της πόλεως λεγόταν Τσερέμπουλος (Τσερέμπουλος-λαγούμι): *Τό ύδωρ εκείνο τῆς πόλεως ὦν (ὄν) ἀπάσης τῶν ἀφέδρων ἀπόρροια*⁶⁷.

Ο Μιχαήλ Χατζη-Ιωάννου, στην Αστυγραφία της Θεσσαλονίκης (σ. 67), είδε λείψανα του λαγουμιού αυτού λίγο πριν το 1880, κοντά στο Βαρδάρι και γράφει: «Φρονοῦμεν ὅτι τό τσυρέμβολον εἶνε ἐκεῖνο τοῦ ὁποῖου λείψανα φαίνονται ἐν τῇ ὁδῷ τῇ ἐκ τῶν πλαγιῶν τοῦ Βοσνάκ χάν. Εἶνε οἰκοδόμημα θολωτόν ἐκ πλίνθων καί οὐχί ὑπόγειον. Διά τούτου τοῦ τσυρεμβόλου, ὡς λέγει ὁ Ἄναγνώστης, ὅτε ἐάλω ἡ Θεσσαλονίκη, ἐδραπέτευσεν ἡ φρουρά τοῦ λιμένος, εἰς τὰς πρό μικροῦ προσορμισθείσας τρεῖς ἐνετικές τριήρεις. Τό τσυρέμβολον τοῦτο πιστοῦται καί διά τῆς αὐτόθι εὔρεθείσης ἄνω φλιάς τῆς πύλης τοῦ λιμένος, ὡς εἰκάζομεν»⁶⁸.

Ο Γιάννης Τσάρας όμως διαφοροποιεί τον Τζερέμπουλο-λαγούμι των ακαθάρτων από τον Τζερέμπουλο-μόλο του λιμανιού, γιατί γράφει: «Απ' τ' ὄνομα του λαγουμιού αυτού πήρε τ' ὄνομά του και ο μόλος και μόνο το κοινό ὄνομα Τσερέμπουλος είναι που συνδέει τον Τσερέμπουλο-λαγούμι με τον Τσερέμπουλο-μόλο»⁶⁹.

Ο Ευστάθιος⁷⁰ ετυμολογεί το ὄνομα από τις λέξεις *σύριγξ* και *έμβολος* (συριγγέμβολος, συρέμβολος, τζυρέμβολος).

Ποια όμως ήταν η μορφή του Τζερέμπουλου; Εικασίες μόνο με βάση τα κείμενα και μια κατασκευαστική λογική μπορούμε να εκφράσουμε.

Αν πράγματι, όπως πιστεύω, ο λιμενοβραχίονας-μόλος ήταν προέκταση (πράγμα λογικό εξάλλου, γιατί δεν θα μπορούσε ο αποχετευτικός αγωγός να καταλήξει στα ρηχά νερά του λιμανιού στο σημείο ακριβώς που κινδύνευε η ακτή από τις προσχώσεις των εκβολών των ποταμών) του αποχετευτικού αγωγού, θα είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι ήταν σκεπασμένος με έναν κυλινδρικό επιμήκη θόλο (καμάρα), πρόταση που δικαιολογείται και από το πρώτο συνθετικό της ονομασίας του: *σύριγξ*. Από την ερμηνεία αυτή δικαιολογείται απόλυτα και ο τρόπος διαφυγής των Βενετών αξιωματούχων το 1430.

67. Ιωάννης Καμενιάτης, κεφ. 57. (Γιάννης Τσάρας, *Ιωάννου Καμενιάτου στην άλωση της Θεσσαλονίκης (904 π.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 104-105.

68. Γιάννης Τσάρας, «Τοπογραφικά Θεσσαλονίκης II», *Μακεδονικά* 22 (1982) 49.

69. *Ο.π.*, σ. 84.

70. Φ. Κουκουλιές, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου, τα Λαογραφικά*, τ. Α', Αθήνα 1950, σ. 385. Του ίδιου, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα Γραμματικά*, Αθήνα 1953, σ. 127.

Η φράση τέλος του Ιωάννου Αναγνώστου: *τοῦ κατὰ θάλασσαν προβεβλημένον διατειχίσματος*⁷¹ μας βοηθάει στην εξωτερική και μάλιστα στην ανώτερη διαμόρφωση του Τζερέμπουλου σε μορφή παρόμοια με του γνωστού *προτειχίσματος των τειχών της Θεσσαλονίκης*⁷². Η μορφή του προτειχίσματος είναι γνωστή· είναι η ίδια με του τείχους, αλλά μικρότερη. Και το προτειχίσμα έχει *περίδρομον και επάλξεις*. Οποσδήποτε ίδια θα ήταν και η μορφή του *διατειχίσματος*, το οποίο, πιθανότατα, είχε επάλξεις και προς τη θάλασσα και ίσως προς το εσωτερικό του λιμανιού, όπως ακριβώς το Β. τείχος της Θεσσαλονίκης, όπου μεταξύ πόλεως και ακροπόλεως υπάρχουν δίδυμες επάλξεις.

Ο I. von Hammer δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες⁷³. Ο Γιάννης Τσάρας⁷⁴ γράφει ότι το τζερέμπουλο «ήταν μια στοά από έναν σαμαρωτό τοίχο», ο δε Tafel πιστεύει ότι ήταν «ένα υπόγειο κανάλι για το καθαρό νερό της Θεσσαλονίκης»⁷⁵.

Αν λάβουμε, τέλος, την ετυμολογία της λέξεως *βρόχθ-ος*, = *βρόγχος* = *φάρυγξ*⁷⁶, *βροχθίζω*, *καταπίνω και καθαρίζω τόν λαϊμόν διά τινός*⁷⁷· *βροχθώδης*, -ες, *αβαθής*, *ρηχός*, *επιπόλαιος* (*βροχθώδης λίμνη*, *βροχθώδης τόπος του Νείλου*), τότε μπορούμε με βάση και τις λεπτομέρειες, που αναφέραμε στα προηγούμενα, για τη διαμόρφωση της θαλάσσιας όχθης στην περιοχή, τις προσχώσεις, τα έλη της Μπάρας και τον αγωγό απορροής ακαθάρτων του Λιμανιού να θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο πως η φράση του Πρώτου Βιβλίου των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου: *...κατὰ τὸ λεγόμενον τῶν Βροχθων μέρος...*⁷⁸ αναφέρεται στη γειτονιά μέσα από τα τείχη της περιοχής του λιμανιού και, πιθανότατα, ότι στα θεμέλια της παλιάς συναγωγής των Ρωμανιωτών *Ez-ha-Haim* υπήρχαν τα λείψανα της αρχαίας συναγωγής όπου εδίδαξε ο Απόστολος Παῦλος⁷⁹.

71. Ιωάννης Αναγνώστης, κεφ. 13.

72. P. Lemerle, *ό.π.*, 152, 19. 22. 24. 28. 29. 153. 4.

73. I. von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, τ. I, Pesth, 1834, σ. 334α.

74. «Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης II», *Μακεδονικά* 22 (1982) 83.

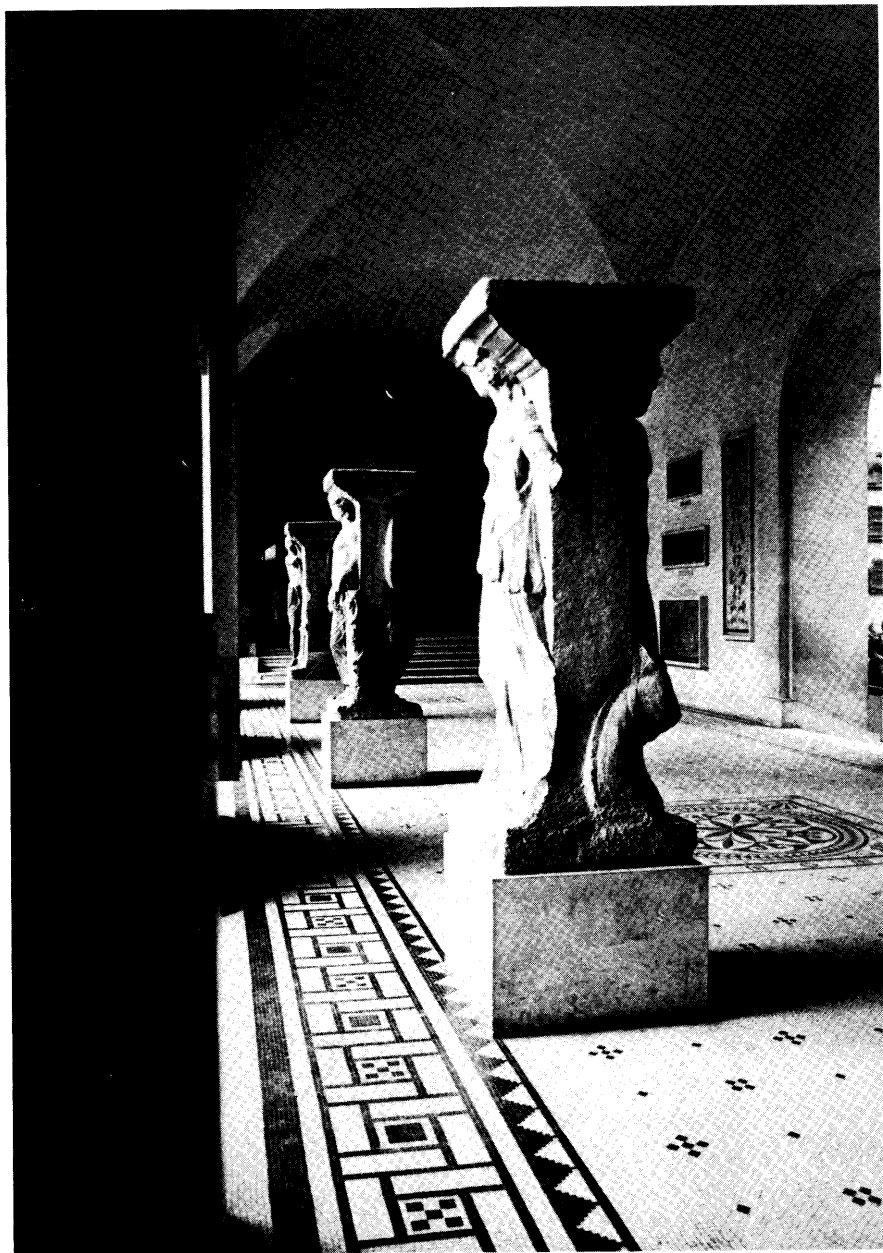
75. Tafel, *De Thessalonica ejusque agro*, σ. 208.

76. Henry George Liddell-Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1953, σ. 331, λ. «βρόχθος». Δημ. Β. Δημητράκου, *Νέον Λεξικόν*, Αθήναι ²1959, σ. 297. λ. «βρόχθος». Την ίδια ερμηνεία δίνει και ο P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Demétrius I*, Paris 1979, σ. 172: «Le quartier dit des gorges».

77. Liddell-Scott, *ό.π.*, σ. 331, λ. «βροχθίζω». Δημ. Β. Δημητράκου, *Νέον Λεξικόν*, Αθήναι ²1959, σ. 297, λ. «βροχθίζω».

78. P. Lemerle, *ό.π.*, I, 1979, σ. 178 [188].

79. *Αγκαδά σελ Πέσσαχ*, σ. 10: «Πιστεύεται πως σ' αυτήν την συναγωγήν εκήρυξεν ο Απόστολος Παῦλος, όταν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη», Πρβλ. Μπ. Σιμπή, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1966, σ. 55.

Εικ. 10. «Τα Είδωλα» βρίσκονται σήμερα στο ισόγειο του Μουσείου του Λούβρου (φωτογρ. Ν. Μουτσόπουλου 1970).

*Εικ. 11. Αεροφωτογραφία του Ν. τμήματος της Αρχαίας
σκαρίφημα, στο πρώτο πλάνο, η θέση των «Μαγεμένων»*

Αγοράς. Διακρίνεται το Λουτρό (Bey Hamam) και σε («Ειδώλων», «Incantadas») (φωτ. Γ. Τσαουσάκη, 1984).

Για τον ιστορικό βίο της εβραϊκής παροικίας τους επόμενους αιώνες μηδαιμένες είναι οι ιστορικές πληροφορίες. Τον 7ο αιώνα είδαμε να αναφέρονται, στο πρώτο Βιβλίο των θαυμάτων, *παῖδες Ἑβραίων ἄφθοροι*, που για τη σημασία της λέξεως «ἀφθοροι» δεν έχουμε ακόμα καταλήξει σε μια αποδεκτή ερμηνεία⁸⁰. η αναφορά αυτή γίνεται σε μια περιοχή που μας ενδιαφέρει. Προηγουμένως, επίσης, είδαμε στο Βίο της Αγίας Ματρώνας την αναφορά της κατοικίας του Εβραίου στρατοπεδάρχη της πόλεως, που υποθέτουμε πως και αυτή θα βρισκόταν στη συνοικία του Λιμανιού (των Βρόχθων). Μετά οι πηγές σιωπούν.

Το 12ο αιώνα (1170) ο ραβίνος Βενιαμίν από την Τουδέλα της Ισπανίας (Benjamin de Tudéle) αναφέρει κατά την επίσκεψή του στην πόλη μας 500 Εβραίους⁸¹. Λίγο αργότερα ο μητροπολίτης Ευστάθιος⁸² μας δίνει ικανές πληροφορίες για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης (κατά τα τέλη του 12ου αιώνα)⁸³.

Στις επιστολές του ο Ευστάθιος μας πληροφορεί για εγκατάλειψη των εβραϊκών συνοικιών και κατάληψη από τους Εβραίους χριστιανικών σπιτιών και αδέσποτων οικοπέδων, ημερειπωμένων ακινήτων (ερημοτόπια) ύστερα, προφανώς, από τις καταστροφές και την ερήμωση της πόλεως από την άλωση του 904 από τους Σαρακηνούς και το 1185 από τους Νορμανδούς: *Ἐγὼ δὲ καὶ ἔτι τολμῶν δέομαι. Ἐπί τινων πρὸ ἐμοῦ τοῦ ἀχρειοτάτου ἀγίων ἀρχιερέων παρεχωρήθησαν Ἑβραῖοι πλατυνθῆναι· οὐκ οἶδ', εἴτε κατὰ λήθην, εἴτε καὶ κατὰ εἶδησιν ἐκείνων, εἴτε καὶ κατὰ θεῖαν τινα κέλευσιν. Καὶ ᾤκησαν οἱ μὲν ἐν ἐρειμοτοπίοις χριστιανικοῖς, ἀνοικισθεῖσιν ὑπ' αὐτῶν· οἱ δὲ καὶ ἐν οἰκῆμασιν, ἐν οἷς ᾤκουν χριστιανοί, ὧν οἰκημάτων τινὰ καὶ θεοὺς εἰκονίσμασιν ἠγλαΐζοντο καὶ ἐψάλλοντο· καὶ οὐδεὶς ἦν ἕως καὶ χθὲς ὁ λαλῶν...*⁸⁴. Και σε άλλο σημείο: *Ἦ τι ἄλλο τὸ Ἑβραϊκὸν φῦλον ἀφῆκε τῇ χριστιανικῇ πολιτείᾳ καὶ συμπαροικεῖν, καὶ ἐλέους τυγχάνειν, καὶ τρόπον τινὰ συζῆν; Οἷς θρησκείν ἀφίεται, ὡς αὐτῶ φίλον, καὶ τῶν ἀναγκαίων πάντων μετέχειν, τῶν μὲν ἀφθόνως· τῶν δ' ἐφ' ὅσον ἔξῃστι. Καὶ μὴν διακρίσεως μὴ προὔπαρχούσης, μηδὲ συγγνώμης ἐφεπομένης, οὐκ ἂν ἦσαν παρ' ἡμῖν οὔτε Ἰουδαϊκὰ φῦλα, οὐδὲ μὴν τὰ τῶν κακῶν Χριστιανῶν, τὸ δὲ μεῖζον οὐδὲ τὰ τῶν*

80. Πρβλ. P. Lemerle, *ό.π.*, I, σ. 172, υποσ. 12.

81. R. Benjamin von Tudela, *Die Reisebeschreibungen*, II. Jerusalem 1903, σ. 15. O. Tafrali, *Thessalonique aux XIve siècle*, Paris 1913, σ. 39, υποσ. 6. Gilles Veinstein, «Un paradoxe séculaire», Salonique, 1850-1918, Paris 1992, σ. 42.

82. Κ. Κρουμπλάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τ. Γ', (Μετάφραση Γ. Σωτηριάδου), εκδ. Πάπυρος, τ. Γ', εν Αθήνας 1964, σ. 547.

83. *Opuscula*, εκδ. Th. L. F. Tafel, Francoforti ad Moenum 1832, επιση. λβ'.

84. *Ἐπιστολή γλ' πρὸς τὸν οἰκουμέν. πατριάρχην*. T. L. F. Tafel, *De Thessalonica*, Berolini 1839, Prolegomena σ. XII.

ἀθέων⁸⁵.

*

Στα χρόνια της τουρκοκρατίας οι Εβραίοι και οι Έλληνες, γράφει ο Β. Δημητριάδης⁸⁶, «περιορίζονται στο πεδινό τμήμα της πόλης. Οι Εβραίοι εγκαθίστανται στο κέντρο, από την Εγνατία και κάτω... Τα σπίτια τους είναι μικρά και πυκνοχτισμένα, χωρίς αυλές, και οι δρόμοι στενοί, βρώμικοι και ανθυγιεινοί. Κατοικούν ακόμη στο ανατολικό μέρος της Αγοράς, πίσω και ανάμεσα σε καταστήματα, εργαστήρια και αποθήκες».

2. Η συνοικία του Ομφαλού

Την ύπαρξη ιερού του Διονύσου, γράφει ο Γ. Μπακαλάκης στη μελέτη του «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη»⁸⁷, «όπου ετελούντο και φαλλικά δρώμενα, που έδωσαν και το όνομα “Φαλλός” σε μια συνοικία της αρχαίας πόλης, έρχεται να μας τη βεβαιώσει ένα πολύ ενδιαφέρον βυζαντινό κείμενο». Πρόκειται για μια ομιλία του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Λέοντος του Μαθηματικού που θα πρέπει να εκφωνήθηκε το 842 στη γιορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου⁸⁸. Στο χειρόγραφο (αντίγραφο του 12ου αιώνα) που σώζεται στον αγιορείτικο Κώδικα 375 (Γ. 117) της Μεγίστης Λαύρας αναφέρεται ένα θαύμα. Μια κωφάλαλη Εβραιοπούλα ονειρεύεται πως πήγε συνοδευόμενη από άνδρα στα κάτασπρα ντυμένο και από γυναίκα «σεμνήν τό ἦθος» στον «σεβάσμιον οἶκον τῆς δεσπίνης ἡμῶν και ἁγίας ἀχράντου Θεοτόκου». Στην περιοχή αυτή είχε βρεθεί παλιά και μια ενεπίγραφη στήλη. Το ναό αυτό ο V. Laurent ταύτισε με τη βασιλική της Αχειροποιήτου επάνω σ' αυτές τις μαρτυρίες προβληματίζεται ο Γ. Μπακαλάκης: «Πόσο όμως δυτικά από τη θέση της εκκλησίας μπορούσε να ήταν η αρχική θέση της ενεπίγραφης στήλης αυτό δεν μπορούμε να το ξέρουμε. Μπορεί να ήταν στο πιο ανατολικό μέρος της ιουδαϊκής συνοικίας, που, όπως θα δούμε παρακάτω, πήγαινε αρκετά, πέρα, προς τα βορειοδυτικά της θέσης της εκκλησίας»⁸⁹.

Τελικά ο V. Laurent ενστερνίζεται τη γνώμη του Γ. Ι. Θεοχαρίδη ότι το μεσαιωνικό ghetto βρισκόταν «στη δυτική πλευρά της αρχαίας αγοράς»⁹⁰.

85. Ευστάθιος, *Opuscula*, σ. 66, 78 κ.ε. Τ. L. F. Tafel, *De Thessalonica*, Berolini 1839, Prolegomena σ. XVII.

86. *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 17.

87. *Αρχαία Μακεδονία*, Τρίτο Διεθνές Συμπόσιο. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 31-43. (= Μελέτες για την αρχαία Θεσσαλονίκη. *Θεσσαλονίκηνη Φιλίππου Βασίλισσαν*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 983).

88. V. Laurent, *Studi e Testi* 232, Città del Vaticano, 1964 (Mélanges Tisserant, II, 281 κ.ε.). Γ. Μπακαλάκης, *ό.π.*, σ. 983.

89. Γ. Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία* III, σ. 38, υποσ. 27.

90. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, «Άγνωστα τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 5 (1961/

Και ο Edson παραδέχεται ότι στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας οι Ιουδαίοι κατοικούσαν στον Άγιο Μηνά και στην Παναγία Ελεούσα, δυτικά δηλαδή από την Αγία Σοφία.

Σε αφιερωτήριο έγγραφο της Μονής Διονύσου του 1420 διαβάζουμε: *Αὕτη οὖν ἡ κόρη μῆτε ἀκούειν, μῆτε λαλεῖν δυναμένη, τὴν εἶδησιν ἔχουσα πρὸς τῷ φάλλῳ (Φαλλῶ)· τοῦτο δὲ ἦν ἱερὸν Διονύσου, ἐνθα τὴν τῶν Φάλλων (Φαλλῶν) οἱ Ἕλληνες ἤγον ἀσχήμονα τελετήν, τὴν φύσιν ἐκπομπεύοντες, ἢ ἀληθέστερον εἰπεῖν, οἷς ἐμνοῦντο ταύτην καὶ τὸν ταύτης ποιητὴν καθυβρίζοντες.*

Ο Laurent⁹¹ αναζητεί το ιερό του Διονύσου κοντά και γύρω από την Αχειροποίητο, επειδή εκεί κοντά βρέθηκε η γνωστή επιγραφή *Inscriptiones Graecae* X, 2, I (αφ. 503,8)⁹².

Επίσης ο J. M. Spieser, στην εργασία του «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I. Les Inscriptions de Thessalopique» που δημοσιεύθηκε στα *Travaux et Mémoires* (5, 1973, σ. 150), περιγράφει μιαν ενδιαφέρουσα επιγραφή που βρέθηκε στην περιοχή της Παναγίας των Χαλκίων: «Plaque de revêtement en marbre, brisée en 11 morceaux, trouée “à proximité de la Panagia tōn Chalkéōn”».

Η στήλη αυτή, όμως, με τη δίγλωσση επιγραφή, που βρέθηκε κομματιασμένη «κάπου κοντά στην Παναγία των Χαλκίων και μιλεί για μια προσευχή ή συναγωγή»⁹³, δεν αποτελεί αποδεικτικό στοιχείο για την ύπαρξη συναγωγής τον 5ο ή 6ο αιώνα στο σημείο της περιοχής των λεγομένων «Δικαστηρίων» (Αγοράς). Στο κείμενο όμως του χειρογράφου αναφέρονται και τα εξής: *...μῆτε τῶν προσόντων μοι γονικῶν ἐπιμελεῖσθαι κτημάτων, ὧν ἐστὶ καὶ τὸ ἐν τῇ γειτονίᾳ τοῦ Ὀμφαλοῦ διακείμενον, πρὸς δύσιν καὶ μεσημβριαν κείμενον τῆς παλαιᾶς πυρκαϊούστου Ἐβραΐδος, ἐλεύθερον... κελύδριον εἰς τὸ ὄνομα τιμῶμενον τῶν... Μαρτύρων Τεσσαράκοντα*⁹⁴.

Η σύγχυση, κατά τη γνώμη μου, για τη θέση της κατοικίας της Εβραίας κοπέλας του θαύματος οφείλεται στην ταύτιση του αναφερόμενου ναού, τον «σεβάσμιον οἶκον τῆς δεσποίνης ἡμῶν καὶ ἀγίας ἀχράντου Θεοτόκου» με την Αχειροποίητο, ενώ, εφόσον η μαρτυρία του κειμένου της ομιλίας του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Λέοντος του Μαθηματικού, το 842, αναφέρεται σε θαύμα που συνέβη «γύρω στα 500»⁹⁵, πιθανότατα αναφέρεται στην προκάτοχο

63) 10-14.

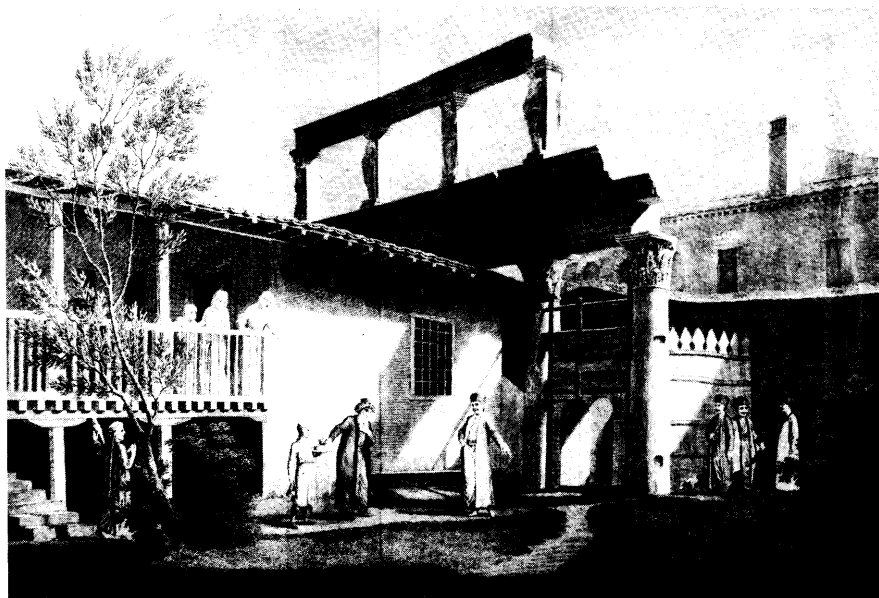
91. V. Laurent, *ό.π.*, σ. 300.

92. *Ο.π.*, σ. 295 κ.ε.

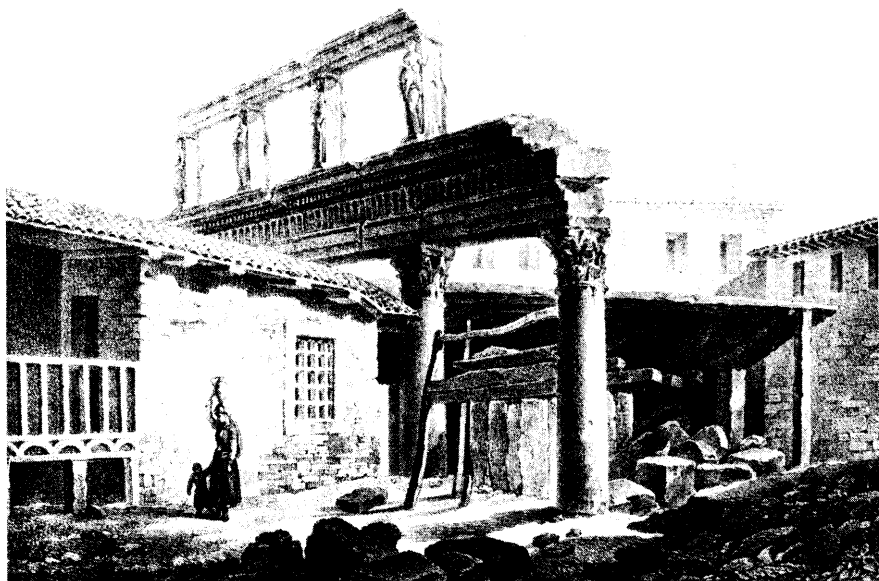
93. L. Heuzey - H. Daumet, *Mission Arch. de Macédoine*, 1876, 280, αρ. 113.

94. Ε. Πελεκανίδη, *Πεπραγμένα ΙΧ Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, 1953 I, Αθήνα 1955, σ. 408 και πίν. 84.

95. Γ. Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα», *ό.π.*, σ. 986.

Εικ. 12. J. Stuart & N. Revett (1736-1740), «The Antiquities of Athens», Λονδίνο 1787.

Εικ. 13. Παραλλαγή της Χαλκογραφίας των Stuart & Revett.

του Αγίου Μηνά βασιλική της «αγίας αχράντου Θεοτόκου» που βρισκόταν, όπως και στην αρχή αναφέραμε, στην καρδιά της αρχαίας Εβραΐδας που ήταν γύρω από τον Άγιο Μηνά με προς νότον τη συνοικία των *Βροχθων*.

Στην απογραφή του 1478 οι συνοικίες της Θεσσαλονίκης διατηρούν ακόμα τις βυζαντινές τους ονομασίες, όπως «του Ομφαλού» (Ofalo)⁹⁶ Τούρκοι κάτοικοι 600, Έλληνες 60 hâne = 392 κάτοικοι). Η ίδια συνοικία στις αρχές του 16ου αιώνα είχε 51 ελληνικές οικογένειες, περίπου 515 κατοίκους. Άλλη συνοικία που μας ενδιαφέρει είναι του Αγίου Μηνά (Ayo Mine).

Η γειτονιά της «παλαιάς Εβραΐδος», το Γκέτο των παλαιών βυζαντινών Εβραίων, πριν έλθουν από την Ισπανία οι Sefaradin, βρισκόταν δυτικά της Παναγίας των Χαλκέων⁹⁷. Η «γειτονιά του Ομφαλού» γύρω από το άνοιγμα της ρωμαϊκής και της βυζαντινής πλατείας της Αγοράς, προ της βασιλικής του Αγ. Δημητρίου. Η σημερινή πλατεία με την άστοχη ονομασία «Πλατεία Δικαστηρίων» ελέγγοτο κατά τη βυζαντινή περίοδο «Ομφαλός», κατά τον Θεοχαρίδη.

Ο Β. Δημητριάδης, στην αξιόλογη μελέτη του *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, υποστηρίζει ότι «η βυζαντινή συνοικία του Ομφαλού βρισκόταν ανατολικά από την Χρυσή και δυτικά από το σημερινό Διοικητήριο»⁹⁸. Και συμπληρώνει ο Δημητριάδης: «συνεπώς η γειτονιά της παλαιάς Εβραΐδος, η εβραϊκή δηλαδή συνοικία της Θεσσαλονίκης, πριν από την άλωση της πόλης, δεν βρισκόταν δυτικά από την Παναγία των Χαλκέων, αλλά κάπου γύρω στη θέση που σήμερα είναι το Διοικητήριο». Με την άποψη αυτή του Δημητριάδη διαφωνεί ο Γ. Θεοχαρίδης, ο οποίος επιμένει ότι η εβραϊκή συνοικία βρισκόταν στον «Ομφαλό», στο ανοικτό μέρος, δηλαδή, της ρωμαϊκοβυζαντινής Αγοράς, κάτω από τον Άγιο Δημήτριο⁹⁹. Μετά τη δημοσίευση όμως της μελέτης του Γ. Μπακαλάκη: «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη» (*Αρχαία Μακεδονία* III) διορθώνει την προηγούμενη άποψή του και καταλήγει ότι και η «παλαιά πυρίκανστος Εβραΐς» (του εγγράφου του 1420) και η βυζαντινή συνοικία του Ομφαλού μετακινούνται ακόμη δυτικότερα της αρχαίας Αγοράς, από όπου τις είχε τοποθετήσει η παλαιότερη έρευνα¹⁰⁰.

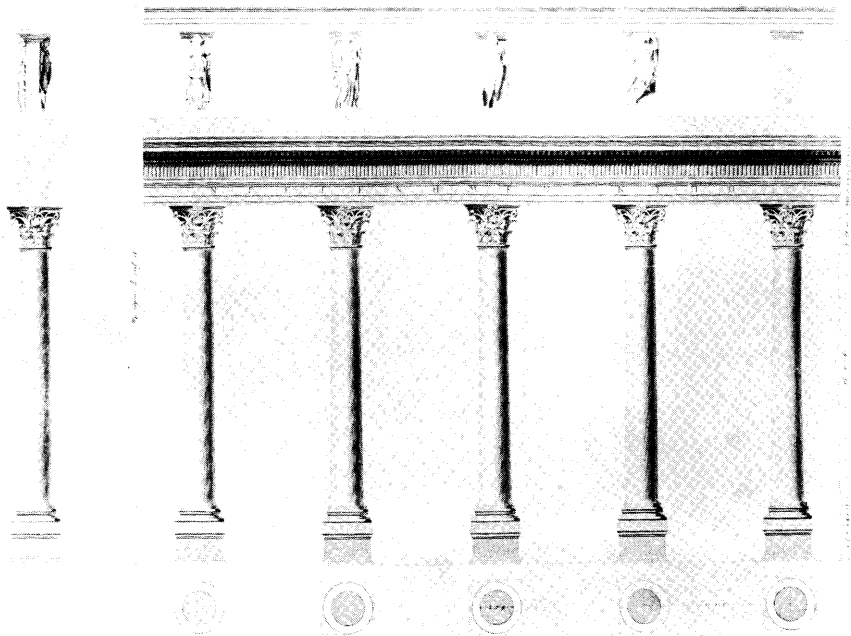
96. Raymond Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 376: «vers la fin du Ve siècle».

97. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης, κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 25.

98. Γ. Θεοχαρίδης, *Τοπογραφία και πολιτική Ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον 14^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 14.

99. Ό.π., σ. 31.

100. Γ. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, *Μακεδονικά* 23 (1983) 383.

Ειχ. 14. J. Stuart & N. Revett (1736-1740), «The Antiquities of Athens», vol. III, London 1794.

3. Η συνοικία Rogoz (ή Rogos) και οι Incantadas

Η μοναδική εβραϊκή συνοικία που βρισκόταν βόρεια από την Εγνατία ήταν η συνοικία Rogoz και ο Β. Δημητριάδης στο βιβλίο του που αναφέρουμε την προσδιορίζει με βάση το τούρκικο κτηματολογικό βιβλίο του 1875 με ακρίβεια¹⁰¹. Ήταν η περιοχή γύρω από την Παναγία των Χαλκίων και το Bey Hamam.

Σχετικά με την ονομασία της συνοικίας Ρογός, Ρωγός, Rogos και Rogoz είναι δυνατόν να υποστηριχθούν οι εξής ερμηνείες:

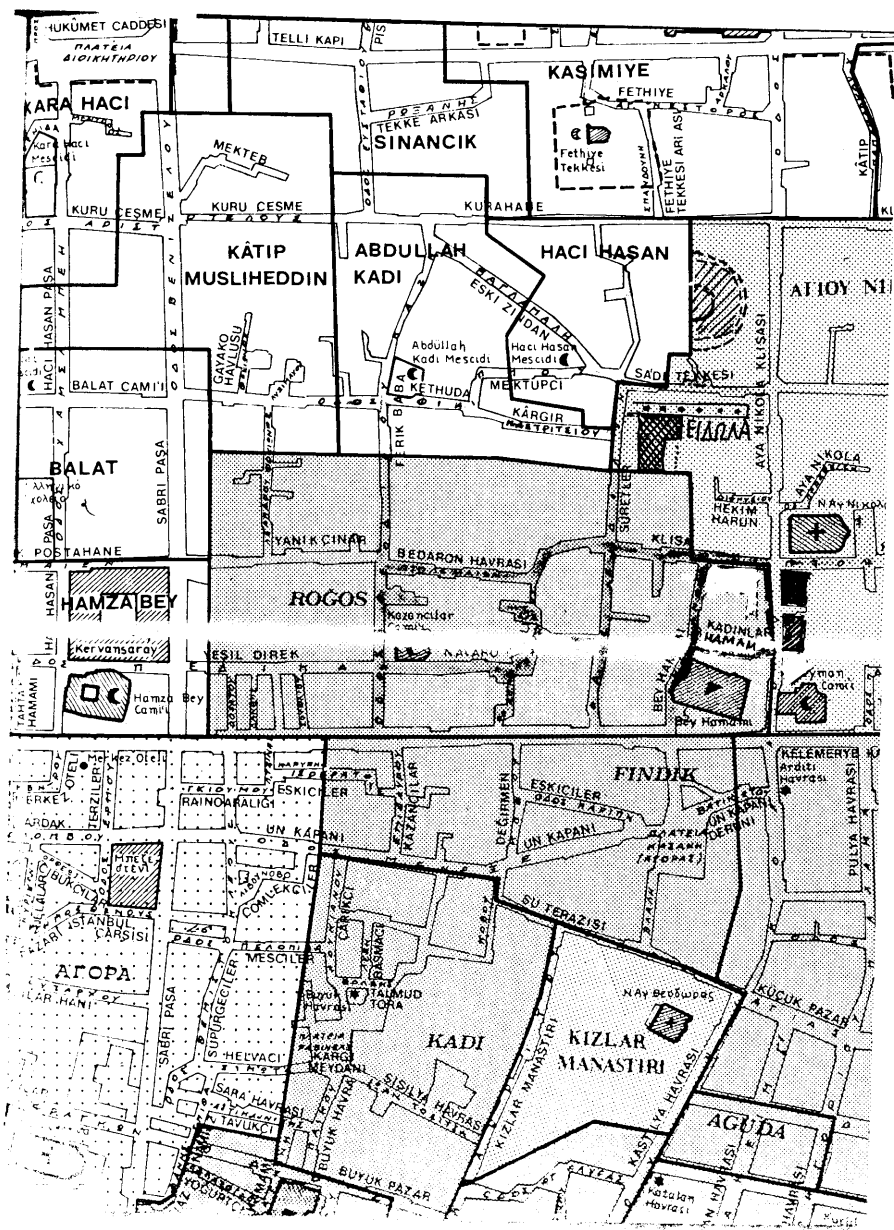
1. Ρόγαν· τὸν φονέα τὸν αὐτόχειρα¹⁰²
2. ρογεῖ· ὀργεῖ ἀκμάζει, δαμάζει¹⁰³
3. ρογεύς· βαφεύς¹⁰⁴

101. Γ. Θεοχαρίδης, *ό.π.*, σ. 408.

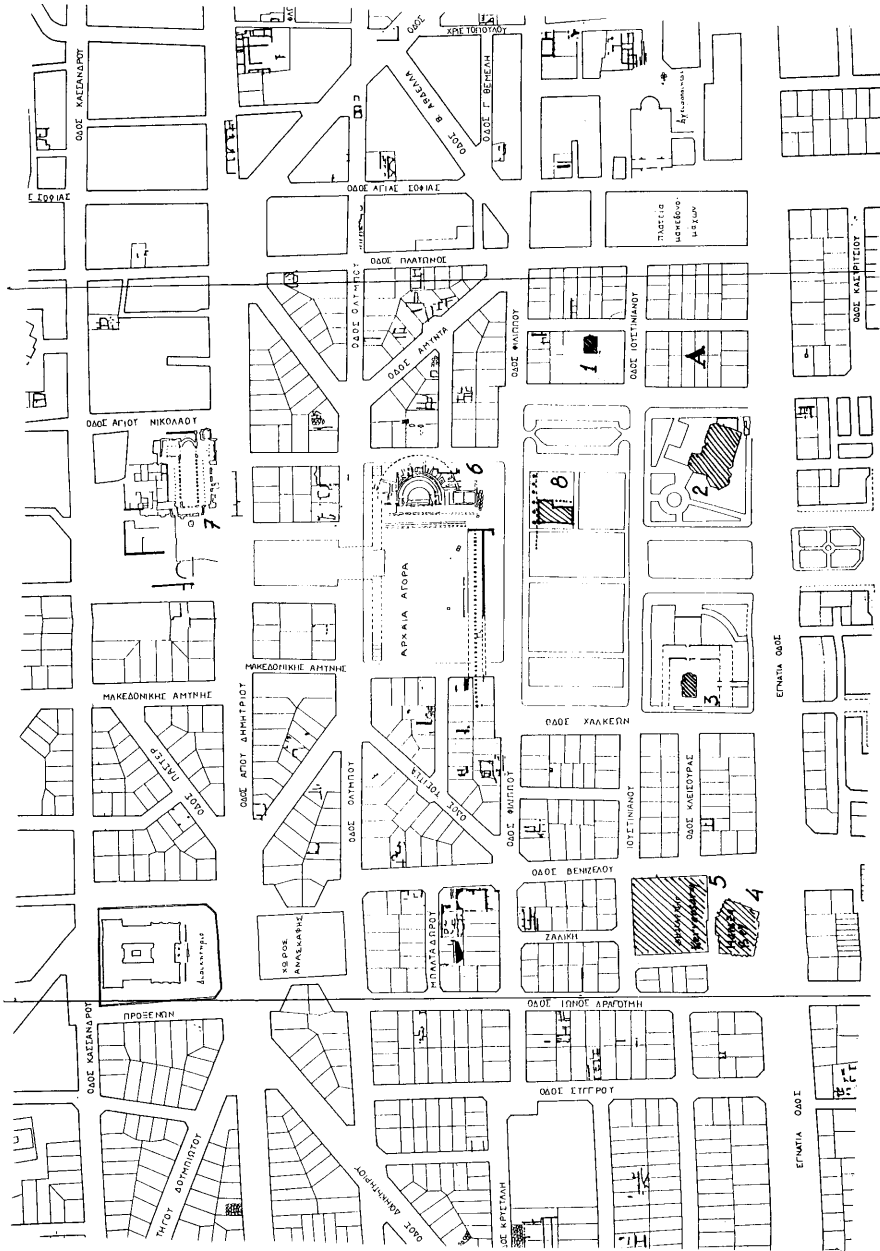
102. Βασ. Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 161.

103. Liddell-Scott, λ.σ. 1572. Ησύχιος (*Ησύχιον Αλεξανδρέως Λεξικόν*)· Maurigius Schmidt, 1975, στ. 1323.

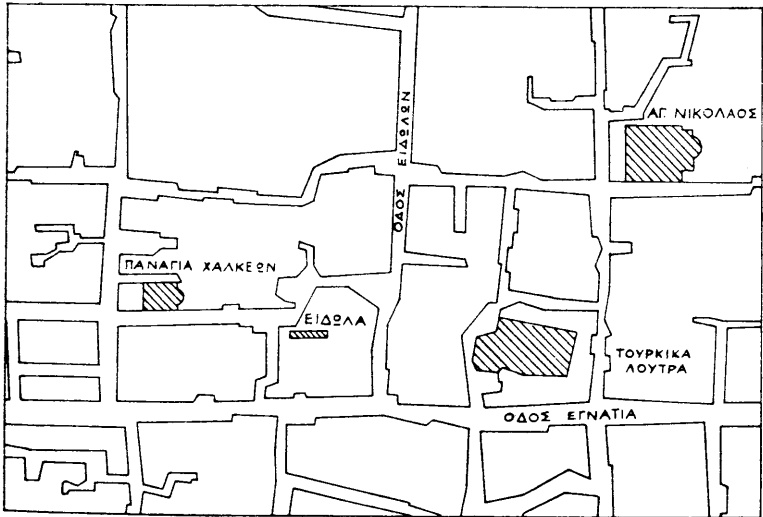
104. Ησύχιος, *ό.π.*, στ. 1323.

Εικ. 15. Η περιοχή της αρχαίας Αγοράς στα χρόνια της έσχατης τουρκοκρατίας. Διακρίνεται η προτεινόμενη θέση των «Ειδώλων» (Incantada) μεσημβρινά του Ωδείου και ΒΔ του ναού του Αγίου Νικολάου του Τρανού. Κατά Β. Δημητριάδη (χάρτης 1:2000: Η Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα).

Εικ. 16. Η περιοχή της αρχαίας Αγοράς. Α: το οικοδομικό τετράγωνο που έγιναν οι ανασκαφές από Δ. Ευαγγελίδη το 1933 και το 1987-1990 από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. 1. Άγ. Νικόλαος ο Τρανώς, 2. Bey Hamam, 3. Παναγία των Χαλλέων, 4. Hamza Bey Camii, 5. Kervansaray (σημ. Δημαρχείο), 6. Ωδείο, 7. Άγ. Δημήτριος, 8. Προτεινόμενη θέση «Ειδικών».

Εικ. 17. Τοπογραφικό διάγραμμα του 1917 όπου σημειώνεται η θέση των Ειδώλων κατά τον Χαρ. Μπακιωτζή (Αρχαία Μακεδονία II, Σχ. 3).

4. ῥογοί· σωροί σιτικοί, σιτοβολῶνες¹⁰⁵
5. ῥόγα· ἡ τῶν βασιλέων εὐσέβεια καὶ φιλοτιμία¹⁰⁶
6. ῥωγαὶ ρῆξεις καὶ ἀπορρωγαί, ἀπο(ρ)ῥῆξεις
ῥωγαλέα· διεσχισμένα (κατερορηγμένα)¹⁰⁷
7. ῥῶγας· οἱ μὲν τὴν ὀρθοθύραν· οἱ δὲ τὴν ἐκτομάδα. οἱ δὲ τὰς θυρίδας· ἄλλοι τὰς κλίμακας, καὶ αὐτοὺς τοὺς βαθμοὺς τῶν κλιμάκων·
ῥωγάδας· ἀνὰ ῥῶγας μεγάριο (χ. 143)¹⁰⁸
8. ῥωγμός· ὄγκος, κοῖλος τόπος, ῥῆξις¹⁰⁹

Με την ερμηνεία αρ. 6 του Ησύχιου συσχετίζεται και η σημασία του Ηπειρωτικού κάστρου των Ρωγών¹¹⁰.

Ο Μιχαήλ Χατζη-Ιωάννου, στην Αστυγραφία της Θεσσαλονίκης (1880, σ. 41), ερμηνεύει πως «Rogus, σημαίνει υπόγειον, τάφος κ.λ.π. Ἐκ τούτου δέ καὶ πολλῶν ἄλλων συμπεραίνω ὅτι αὐτόθι ἔκειτο ἡ χαλκευτική στοά ἢ Καταφυγή».

105. Ησύχιος, ὅ.π.

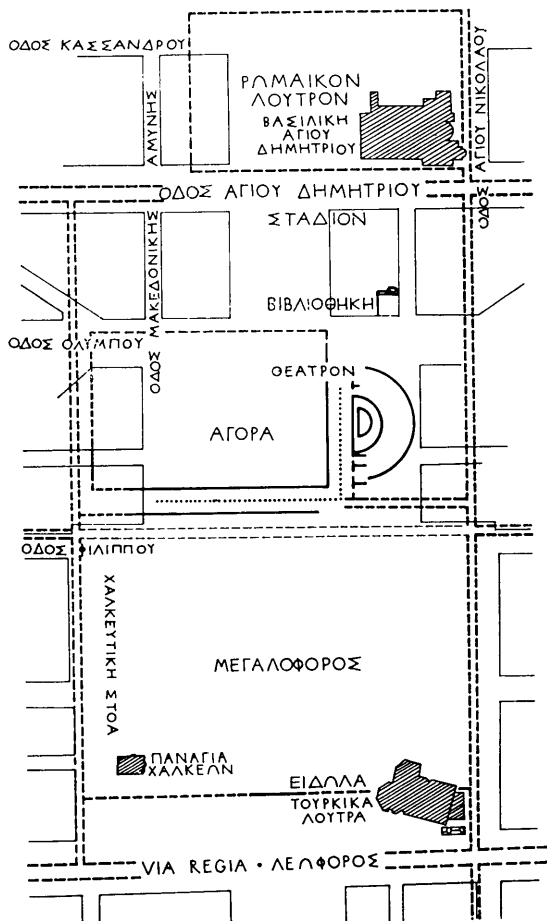
106. Ησύχιος, ὅ.π., Liddell-Scott, σ. 1573: ῥόγος, ὄ, in Sicily and Magna Graecia, Granary, barn.

107. Λεξικόν Σούδας (Σουῖδα), Imm. Bekker, E', σ. 924.

108. Ησύχιος, στ. 1329. Λεξικόν Σούδας, σ. 928.

109. Ησύχιος, στ. 1329.

110. Γ. Σωτηρίου, «Το κάστρο των Ρωγών της Ηπείρου», *Ηπειρωτικά Χρονικά Β'* (1927) 98-109.

Εικ. 18. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας Αγοράς κατά Χαρ. Μπακιριτζή (Αρχαία Μακεδονία II, Σχ. 1).

Αν όμως η ονομασία εμφανίζεται αμέσως μετά την άφιξη των προσφύγων Εβραίων από την Ισπανία, των ιδίων που ονόμασαν και τη στοά με τα αγάλματα *Las Incantadas* (οι μαγεμένες), τότε στην εβραιο-ισπανική διάλεκτο ίσως θα έπρεπε να αναζητήσουμε και την ερμηνεία της ρίζας της ονομασίας. Το ρήμα «Rogar» έχει τις εξής δύο σημασίες:

1. προσεύχεσθαι, ἀπευθύνειν προσευχήν τῷ Θεῷ, στους άγιους:
rogar por la vida de uno.
2. «Sollicitez d'une pouvoir mystique une faveur, un privilege:
te rogo i te nomoro'
«je t'en prie, je t'en suplie: "a rogar", σε μεγάλη αφθονία:
los frutos estan a rogar.

Παρ' όλα αυτά η ονομασία της συνοικίας, εφόσον είναι αρχαιότερη της αφίξεως των Εβραίων από την Ισπανία, θα μπορούσε να προέρχεται και από το *ρογές*· ο βαφεύς, γιατί γνωρίζουμε την ενασχόληση των Εβραίων με την ταπητουργία και τις σχετικές βοηθητικές εργασίες, και ιδίως με την υφαντική¹¹¹.

Το ανατολικό τμήμα της συνοικίας γνωρίζουμε ότι έφθανε (σύμφωνα και με την άποψη του Β. Δημητριάδη, αλλά και το χάρτη του Α. Νar στο βιβλίο *Salonique 1850-1915: La ville des Juifs «et le réveil des Balkans»* Série Mémoires No 12, του Gilles Veinstein, 1992, σ. 282-283) επάνω από το Bey Hamami και μέχρι της οδού Αγίου Νικολάου (Aya Nikola Klisasi). Το δρομάκι επάνω από το λουτρό του Μπέη ονομαζόταν Kadindar Hamami (Λουτρόν των Γυναικών), οδός Ιακώβου παλιά. Ονομαζόταν έτσι, γιατί από το δρομάκι αυτό γινόταν η προσπέλαση προς τα γυναικεία διαμερίσματα του λουτρού¹¹². Στο τετράγωνο επάνω από το δρομάκι Kadinlar Hamami πιστεύω ότι βρισκόταν το τετράγωνο που έμεινε γνωστό από την παλιά χαλκογραφία του 1754 των Stuart και Revet.

Στη χαλκογραφία αυτή απεικονίζεται η διώροφη στοά με τις γνωστές απεικονίσεις των αγαλμάτων, τα οποία το 1864 απέσπασε με την έγκριση του Τούρκου πασά της Θεσσαλονίκης ο Γάλλος παλαιογράφος και επιγραφολόγος Emm. Miller και τα μετέφερε στο Λούβρο όπου εκτίθενται στην πτέρυγα Denon (εικ. 10).

Μέχρι σήμερα πολλές υποθέσεις και προτάσεις έχουν γίνει για τη θέση της περίφημης αυτής στοάς των «ειδώλων», που οι Τούρκοι ονόμαζαν *Suretler* υπήρχε μάλιστα και ομώνυμος δρόμος απέναντι ακριβώς από το ναό του Αγίου Νικολάου στο τζαμί Abdülmalik που υπήρχε το 16ο αιώνα και μέχρι το 1721. Το 1835 δεν υπήρχαν πια ούτε η γειτονιά ούτε το τζαμί¹¹³.

Η ακριβής θέση της στοάς μπορεί να ορισθεί με βάση την αλληλογραφία του Emm. Miller, στην οποία καταγράφει με κάθε λεπτομέρεια τους τρόπους και τα μέσα που μεταχειρίστηκε για τη διάλυση του μνημείου και τη μεταφορά του στο λιμάνι που, την εποχή αυτή, πρέπει να βρισκόταν μισοχωμένο και η φόρτωση και η εκφόρτωση γινόταν με «σκάλες».

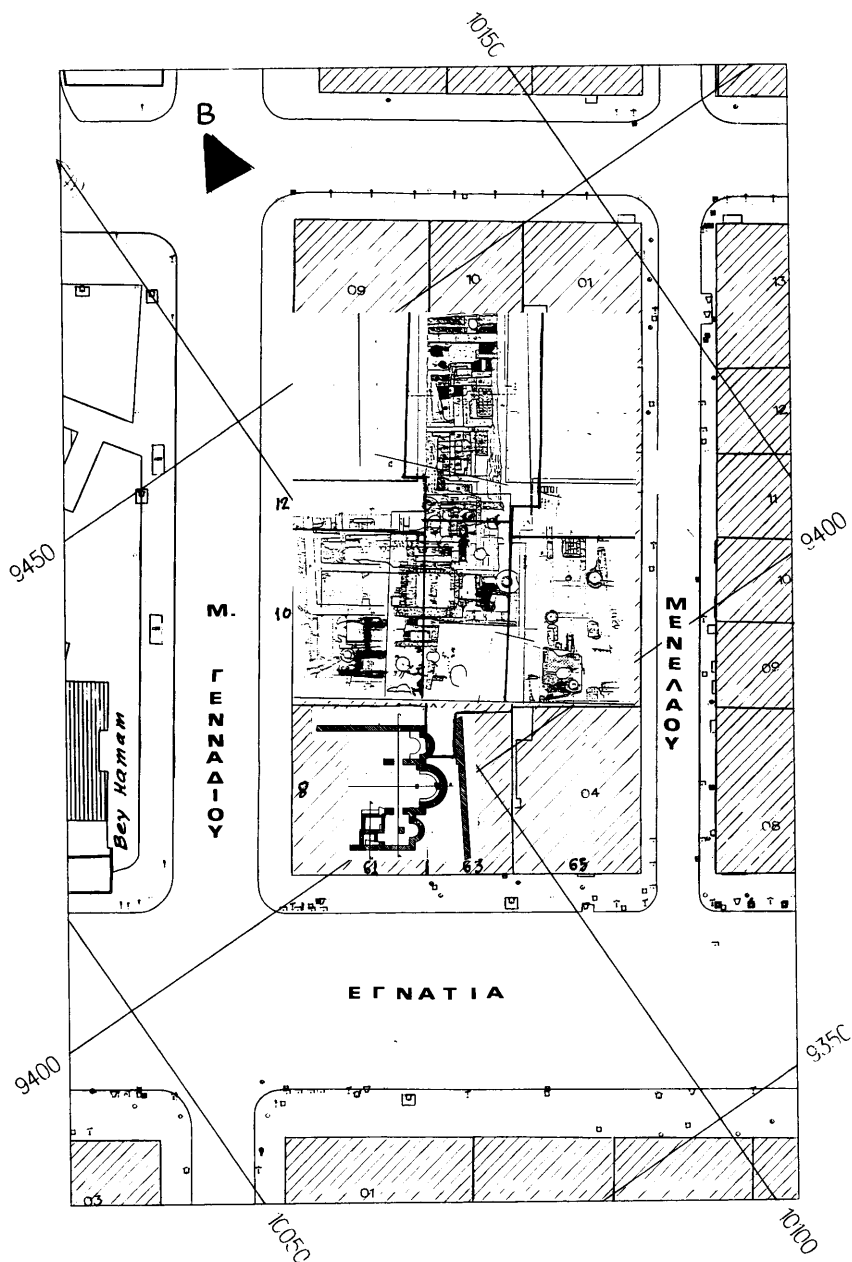
Σε ένα γράμμα λοιπόν με ελλιπή χρονολογία (Lundi, 28 [1864])¹¹⁴ ο Miller γράφει: «Pour que vous puissiez vous rendre compte du monument que

111. Dictionnaire du Judeo - Espagnol - Jos. Nehama, C.S.I.C., Instituto «Benito Arias Montano», Madrid 1977, σ. 483 λ. «rogar».

112. I. S. Emmanuel, *Histoire de l'industrie des tissus des Israélites de Salonique*, τ. I, Lausanne 1935.

113. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 160.

114. Emm. Miller, *Le Mont Athos, Votopédi l'île de Thasos*, Paris 1889, [Rapports de M. E. Miller à l'empereur sur ses missions en Orient.] σ. 359.

Εικ. 19. Το οικοδομικό τετράγωνο της Στοάς Χορτιάτη (Α) (βλ. εικ. 15) με τα αποτελέσματα των ανασκαφών.

j'étais chargé d'emporter, je vous envoie une photographie qui a été prisee d'une fenêtre voisine. Vous la trouverez dans la brochure grecque que j'envoie à M. Faugère et qui accompagne cette lettre: On n'aperçoit que le haut, les colonnes étant cachées par le mur et se trouvant dans la cour de la maison».

Σε ένα άλλο γράμμα (Mercredi, 7 décembre [1864]) υπάρχουν κάποιες άλλες βοηθητικές πληροφορίες: «...Il y a toujours les quatre marbres monstueux: je ferai un essai avec vingtquatre buffles; si je ne réussis pas, je les abandonnerai au profit de l'église de Saint-Nicolas. J'ai trouvé le bas de la colonne; le socle est peu de chose, il y a seulement deux boudins ronds, bien conservés. Je ferai faire une tranchée de dix-huit pieds le long, j'y ferai couler la colonne et j'emporterai ce petit socle comme échantillon. Pourvue que ce magnifique soleil et ce temps sec continuent pendant plusieurs jours. Il facilite singulièrement mes travaux».

Με βάση τα δεδομένα αυτά και την απεικόνιση της διπλής κορινθιακής κιονοστοιχίας (εικ. 10, 12, 13, 14) μπορούμε να συμπεράνουμε, με βάση και τις απεικονίσεις των μαχαλάδων σε παλιούς χάρτες των χρόνων της τουρκοκρατίας, όπως αυτός που δημοσίευσε ο Semavi Eyice (*Dogumunun 100. Vilinda. Atatürk' e Armagan: Atatürk' ün dogdugu Yillarda Selânik*, Istanbul 1981) (το 1882/83), από το εβραϊκό σπίτι που εικονίζεται στη χαλκογραφία, καθώς και από τα δύο που βρίσκονται, στο βάθος, πίσω από τον μανδρότοιχο, ότι η στοά ήταν παράλληλη με την Εγνατία και κάθετη με το στενό σοκάκι, τη μετέπειτα οδό Μητρο. Γενναδίου (εικ. 15, 16).

Παλιότερα άλλοι ερευνητές και ιδιαίτερα ο Χαρ. Μπακιρτζής είχαν τοποθετήσει τη στοά των Ειδώλων παράλληλα με την Εγνατία οδό, αλλά σε σημείο μεταξύ της Παναγίας των Χαλκίων και του Bey Hamam (εικ. 17, 18) που προεκτεινόμενο ενωνόταν με την προέκταση της ομώνυμης οδού, που αποκάλυψαν οι ανασκαφές ανατολικά και σε επαφή με τη βασιλική του Αγίου Δημητρίου¹¹⁵.

Ο Άγιος Νικόλαος ο Τρανός κάηκε στην πυρκαγιά του 1917 και στη θέση του σήμερα υπάρχει ένας μικρός ομώνυμος ναός. Το 1883, στην *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης*, ο Γ. Κ. Μωραϊτόπουλος¹¹⁶ γράφει: «Έν τῇ ἐνορίᾳ τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς στενόν δρομίσκον μεταξύ Ἑβραϊκῶν οἰκιῶν ὑπάρχει μέρος τι, ὅπερ καί σήμερον ἀκόμη καλοῦμεν "τὰ εἰδῶλα". Κατά τήν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἦτο ἐκεῖ ἡ ἀγορά, ἔνθα ἐγίνοντο αἱ συνελεύσεις τοῦ λαοῦ. Ὑπῆρχεν ἐκεῖ στοά μέ δύο σειρᾶς ὠραίων ἑλληνικῶν ἀγαλμάτων, τὰ ὅποια, κατά τό 1865 μετα-

115: Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 345, 346. Την άποψη, που πλησιάζει περισσότερο με την πραγματικότητα, υποστήριξε ο Γ. Θεοχαρίδης, *Τοπογραφία*, σ. 17.

116. Εν Αθήναις, 1883, σ. 23.

φέρθησαν εις Παρισίους».

Στο νοτιοανατολικό τετράγωνο, απέναντι από το χώρο της αρχαίας Αγοράς και απέναντι από το Bey Haman, όπου άλλοτε η Στοά Χορτιάτη, διενεργήθηκαν ανασκαφές, ήδη από το 1933, από τον Δ. Ευαγγελίδη (σημ. οικοπ. Εγνατία 61 και Μητροπολίτου Γενναδίου 8). Μια πρώτη ανακοίνωση έγινε στη διάρκεια των εργασιών του 5ου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Ρώμη: 20-26 Σεπτεμβρίου 1936)¹¹⁷ και εκτενέστερα το επόμενο έτος στην Αρχαιολογική Εφημερίδα¹¹⁸. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκαν λείψανα μιας ιδιότυπης τρίκλιτης βασιλικής (;), την οποία ο ανασκαφέας ονομάζει «τρίκλιτον κατασκεύασμα»¹¹⁹. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ίσως αρχικά θεμελιώθηκε ο κεντρικός πυρήνας¹²⁰. Με βάση τον ανεικονικό διάκοσμο του μνημείου ο Δ. Ευαγγελίδης θεώρησε το ναό ως έργο της εικονομαχικής περιόδου¹²¹ και μάλιστα των τελευταίων χρόνων του πρώτου μισού του 9ου αιώνα¹²².

Τα ερείπια της εκκλησίας που αποκάλυψαν οι ανασκαφές του Δ. Ευαγγελίδη το 1933 ταυτίστηκαν με πειστικά επιχειρήματα από τον Γ. Θεοχαρίδη με τη μονή Λεοντίου ή Προδρομού¹²³, η οποία περιγράφεται και στα Acta της Μ. Ιβήρων του Αγίου Όρους¹²⁴ και η οποία γνωρίζουμε ότι ιδρύθηκε μεταξύ των ετών 925-950 από το μοναχό Νικόλαο, σύμφωνα με χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου¹²⁵.

Στα ερείπια του καθολικού της μονής χτίστηκε, στα χρόνια της τουρκοκρατίας, το Σουλεϊμάν τζαμί που κάηκε στην πυρκαγιά του 1917 και αργότερα, το 1922, δημιουργήθηκε η Στοά Χορτιάτη¹²⁶ (εικ. 19).

Πολύ αργότερα, το 1987-1990, διενεργήθηκαν ανασκαφές στο γειτονικό οικόπεδο που ορίζεται από την οδό Μητρ. Γενναδίου δυτικά, Εγνατία μεσημβρινά και Μενελάου ανατολικά και έτσι ολοκληρώνεται η ανασκαφή του οικοδομικού τετραγώνου που συνορεύει κατά τη ΝΑ γωνία του χώρου της Ρω-

117. D. Évangélidès, «Restes de fresques de l'époque des iconoclastes à Thessalonique», *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini* II, Roma 1936, σ. 107-108.

118. Δ. Ευαγγελίδης, «Εικονομαχικά μνημεία ἐν Θεσσαλονίκῃ», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1937, σ. 341-351.

119. Δ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 342, πίν. 1.

120. Δ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 343.

121. Δ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 349.

122. Δ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 351.

123. Γ. Θεοχαρίδης, «Μία εξαφανισθείσα μεγάλη μονή της Θεσσαλονίκης. Η μονή του Προδρομού», *Μακεδονικά* 18 (Θεσσαλονίκη 1978) 1-33.

124. J. Lefort, N. Oikonomidis, D. Papachryssanthou, *Actes d'Iviron* II, Paris 1990, σ. 237-238.

125. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 394.

126. Ε. Μαρκή, «Ανασκαφή Στοάς Χορτιάτη», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 333.

μαϊκής Αγοράς. Όπως αποκάλυψαν οι ανασκαφές, το αρχαίο αυτό οικοδομικό τετράγωνο είχε διαστάσεις: 40 μ. (Α-Δ) × 50 μ. (Β-Ν), οπότε αποκτούμε μια υπεύθυνη γνώση της αρχαίας *insula*, σε σχέση με τον σημερινό οικοδομικό κάναβο¹²⁷ (εικ. 19).

Οι ανασκαφές που διενήργησε η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στο σημείο αυτό ιδιαίτερα, όπως άλλωστε σε πολλά σημεία της Θεσσαλονίκης, αποκαλύπτουν με τον περισσότερο αυθεντικό τρόπο τη συνέχεια του ιστορικού βίου από την αρχαιότητα στην περιοχή αυτή της Θεσσαλονίκης.

Αύγουστος 1995

Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

127. Ευτ. Μαρκή, *ό.π.*, σ. 327.